

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

38,1 - 1992

ACTUALITEITEN

ISSN 0031-8329

LEIDEN
1992

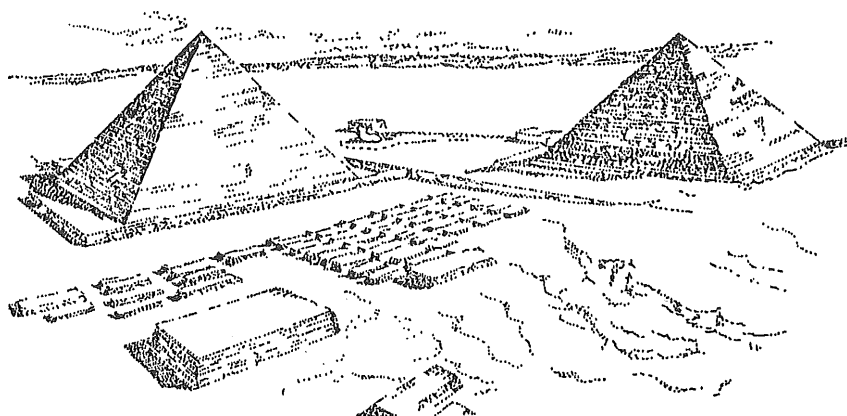
Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Mevr. D. A. Hendriks-Hoek, Borgesiuslaan 45, 3818 JV Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Drs F. A. Tjerkstra, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	P. F. Boomsma, Wilhelminapark 4, 7316 BT Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. M. M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I. B. J. Willems-Groenendaal, Pr. Julianaweg 20, 3314 KT Dordrecht
EINDHOVEN	H. J. Prins, St. Claralaan 24, 5654 AT Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. J. M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. G. J. C. Labuschagne, Ratelaarweg 5, 9753 BD Haren
HAARLEM	Mevr. B. H. v.d. Ree-Gregorius, Orionweg 123, 2024 TC Haarlem
's-HERTOGENBOSCH	Drs J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G. M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. J. P. Lettinga, Emmastraat 6, 8262 EH Kampen
LEIDEN	Dr W. H. van Soldt, Assyriologisch Instituut, P.B. 9515, 2300 RA Leiden
MAASTRICHT	Drs. E. C. Moolenaar, M. L. Kingstr. 47, 6245 GH Eijsden
NIJMEGEN	Drs. S. F. van der Kooi, Prof. v.d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	F. van Koppen, Zestienhovensekade 65, 3043 KJ Rotterdam
TWENTE	Mevr. C. F. L. van Heek-van Heek, Boerderij De Tol, Hengelosestraat 704, 7521 PB Enschede
UTRECHT	Dr. K. J. H. Vriezen, 't Zand 5, 3451 GP Vleuten
ZUTPHEN	Mevr. I. M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	Prof. dr. L. de Meyer, Seminarie voor Spijkerschrift-filologie, St. Pietersplein 6, Gent

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

De pyramiden van Giza, die nog steeds volop in de wetenschappelijke belangstelling staan (naar R. STADELMANN, *Die großen Pyramiden von Giza* 171, Abb. 110), zie de bijdrage van A. A. Loose in dit nummer.

ACTUALITEITEN

INHOUD

Mededelingen	2
In Memoriam W.F. Leemans (1912-1991) M. HEERMA VAN VOSS	3
Voorwoord	4
Egypte A. A. LOOSE & H. O. WILLEMS	5
Mesopotamië K. R. VEENHOF & W. H. VAN SOLDT	14
Anatolië Th. P. J. VAN DEN HOUT	32
Israël M. L. FOLMER	47
Boekennieuws	53

PHŒNIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van M. L. FOLMER, C. H. J. DE GEUS, Th. P. J. VAN DEN HOUT, A. A. LOOSE, W. H. VAN SOLDT (eindredacteur) en L. M. J. ZONHOVEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 35,— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 17,50. Hiervoor ontvangen de leden Phœnix, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede (Twente), 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 24 (gebouw 1173, 2de étage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van Phœnix. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. M. N. VAN LOON (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Prof. dr. M. STOL, secr.; Drs. L. M. J. ZONHOVEN, penningm.; Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ, lezingenprogramma en contact met afdelingen; Dr. D. J. W. MEIJER; Dr. J. DE ROOS; Prof. dr. K. R. VEENHOF, redactie publ. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Prof. dr. L. DE MEYER (Gent), Dr. C. H. J. DE GEUS (Groningen), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Mevr. Drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE (Den Haag), Prof. dr. J. QUAEGBEUR (Leuven), Prof. dr. H. D. SCHNEIDER (Leiden).

Prof. dr. L. DE MEYER, Seminarie voor Spijkerschriftfilologie, St. Pietersplein 6, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Brussel, Gent en Leuven organiseert.

MEDEDELINGEN

Vanaf 22 mei 1992 zal het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden de schijnwerper zetten op de bronzen beelden uit de Oudheid. Het gaat om beelden uit de gehele collectie van het museum, met name wordt echter aandacht geschonken aan de Egyptische en Voor-Aziatische bronzen.

Zojuist verschenen is *Jaarbericht Ex Oriente Lux* No. 31 (1989-1990). Het bevat de volgende bijdragen: N. SHUPAK, Egyptian „prophecy” and biblical prophecy. Did the phenomenon of prophecy, in the biblical sense, exist in ancient Egypt?; F. R. KRAUS(†), Brieven uit Babylonië; H. L. J. VANSTIPHOUT, The man from Elam. A reconsideration of Ishbi-Erra „Hymn B”; G. VAN DRIEL-R. JAS, A second Middle Assyrian LB text on gold; M. E. VOGELZANG, The cunning of Ea and the threat to order; Th. L. HETTEMA, „That it be repeated”. A narrative analysis of KTU 1.23; A. S. RODRIGUES PEREIRA, Two Syrian verse homilies on Joseph.

IN MEMORIAM W. F. LEEMANS (1912-1991)

Met Mr. Wilhelmus François Leemans is op 28 juni 1991 een markante en veelzijdige persoonlijkheid heengegaan. Zijn talrijke gaven en interesses, zijn energie en sociale inslag stelden hem in staat zeer veel te verwezenlijken. Zo werd hij, naast de gewichtige functies, die hij in de rechterlijke macht bekleedde, een gezaghebbend Assyrioloog en een vruchtbaar genealoog. Van het tweestromenland boeide hem vooral de sociaal-ekonomische zijde der geschiedenis, getuige zijn monografieën over handel en koopman, doch andere aspecten, zoals de archeologie, hadden eveneens zijn levendige belangstelling. Ook verder was hij in het oude Nabije Oosten thuis, blijkens b.v. zijn boekje over zijn overgrootvader, de Egyptoloog C. Leemans en diens korrespondentie.

Ex Oriente Lux was zo gelukkig hem sinds 1936 onder zijn leden en sindsdien zijn schrijvers en sprekers te mogen tellen. Maar bovenal voer het genootschap wel bij de administratieve, juridische en financiële adviezen, die het hem buiten zijn oriëntalistische inbreng dankte. Hij leidde de studiekring Arnhem en was veertig jaar lid van het Algemeen en Dagelijks Bestuur. De deskundigheid, bereidwilligheid en trouw, die hij daar ten toon spreidde, zijn onvergetelijk, in het bijzonder echter zijn geëngageerdheid en zijn vriendschap.

M. HEERMA VAN VOSS

VOORWOORD

Het voor U liggende nummer van Phœnix wijkt in enkele opzichten af van wat U gewend bent: opvallend is natuurlijk het nieuwe ontwerp kapt, maar ook zult U in dit nummer voor het eerst een reproductie van een kleurenfoto aantreffen. Dit alles past in de plannen die het hoofdbestuur van EOL voor Phœnix heeft opgesteld. Naast de al genoemde cosmetische veranderingen, die bedoeld zijn om Phœnix een wat moderner uiterlijk te geven, kunt U ons tijdschrift ook wat vaker tegemoet zien: het hoofdbestuur heeft besloten de frequentie iets op te voeren, en wel tot driemaal per jaar. Uiteraard geeft de redactie gaarne gevolg aan de wensen van het hoofdbestuur en het voor U liggende fascikel is daar, zoals gezegd, een blijk van. De redactie heeft aan de drie per jaar te verschijnen nummers verder de volgende invulling gegeven: het eerste nummer van het jaar (wat U in handen hebt) bevat zoveel mogelijk actuele berichten over het oude Nabije Oosten. Het tweede zal artikelen bevatten over uiteenlopende onderwerpen, een inhoudelijk vrij nummer dus. Het derde en laatste nummer zal aan een bepaald thema gewijd zijn, een formule die we sinds enkele jaren hanteren en die bij de leden goed blijkt aan te slaan.

Het hoofdbestuur en de redactie hopen dat de nieuwe opzet van ons tijdschrift U zal bevallen, wij wensen U veel leesplezier.

De Redactie

Omslag: het bronzen tablet uit Boghazköy, zie de bijdrage van Th. van den Hout in dit nummer.

EGYPTE

A. A. LOOSE

Geologisch onderzoek sfinx

Op het jaarlijkse congres van de Amerikaanse geologische vereniging heeft een groep onderzoekers van de universiteit van Boston de studieresultaten aangeboden van onderzoek aan de sfinx in Giza. Ultrasonische technieken hebben aan het licht gebracht dat in verschillende delen van het beeld verschillende stadia van erosie aanwezig zijn. Daaruit concludeerde Professor Robert SCHOCH dat het lichaam van de sfinx veel eerder is gebeeldhouwd dan in de tijd van Chefred (vierde dynastie, ongeveer 2600 v.Chr.). Volgens SCHOCH heeft Chefred de sfinx alleen gerestaureerd en daarbij het hoofd opnieuw laten modeleren.

N.B. Voor een andere opvatting over ontstaan en opdrachtgever (nl. Cheops) van de sfinx, zie de recensie van het boek van R. STADELMANN, *Die groszen Pyramiden*, elders in dit nummer.

Recente ontdekkingen in Giza

Tijdens de aanleg van een rioolsysteem in het dorp Nazlet al-Samman aan de voet van het Giza Plateau kon de route van de toegangsweg en de locatie van de daltempel van Cheops worden vastgesteld. Op zes plaatsen in de straten van het dorp werden door opgraving kalkstenen monumentale elementen blootgelegd, waaruit blijkt dat de toegangsweg met een hoek van 32° naar het noorden afbuigt van de originele richting en vandaar 125 m doorloopt tot aan de daltempel. De totale lengte van de daltempel naar de dodentempel is 825 m. Zwartgroene basaltblokken die de vloer van de monumentale daltempel vormden werden ontdekt. Het ontbreken van blokken kan worden verklaard door hetzij de toenmalige aanwezigheid van scheidingsmuren in de tempel, hetzij doordat blokken (reeds in de oudheid) zijn weggenomen. Aan de zuidkant van de minstens 56 m lange basalten vloer werd een tichelmuur van 8 m dik blootgelegd.

Ten zuidwesten van de sfinx en ten zuiden van de „Heit el-Ghorab” muur werd een nieuwe grafveld ontdekt, dat is geïdentificeerd als de begraafplaats van de pyramidebouwers van het Giza Plateau. Elf grote en 58 kleinere graven van tichelsteen, kalksteen, graniet of basalt zijn gevonden. Graf-schachten gevuld met gebroken Oude Rijks aardewerk werden bij de graven aangetroffen. Inscripties onthullen de titels van de overledenen, zoals „Inspecteur van de Grafbouwers”, „Directeur van de Grafwerkers” en „Priesteres van Hathor”. Een interessante ontdekking vormde de drie beelden

van een overledene en zijn vrouw en van een dienaars die kleurpigmenten vermaakt.

Openstelling monumenten in Egypte

De Egyptische Oudheidkundige Dienst heeft aangekondigd dat in het kader van het Pyramide Plateau Project diverse monumenten in Giza zijn blootgelegd en/of gerestaureerd en opengesteld voor het publiek. Het betreft de zogenaamde „koninginne”-pyramides van Cheops (waaronder die van Hetepheres, de moeder van Cheops) en een vijftiental graven van hoge ambtenaren, waaronder dat van Ka-em-anch, waarin o.a. fraaie reliëfs te zien zijn van het slachten van runderen, de visvangst en de jacht. In Sakkara zijn drie nieuwe graven geopend die naast de toegangsweg van de Unas' pyramide liggen. Het zijn de tombes van „de twee broers” Nianch-Chnum en Chnum-Hotep, van „de slager” Iruka-Ptah, en van Nefer-Her-Ptah, dat „het graf van de vogels” genoemd wordt. Het graf van „de slager” heeft dertien bijna levensgrote afbeeldingen in schitterende kleuren van de grafeigenaar en zijn vrouw in hoogrelief. De wanden bevatten kleurige afbeeldingen van diverse stadia van het slachtrituël. Het graf van Nefer-Her-Ptah heeft enkele ongebruikelijke scènes van een kapster en een zogende moeder. De grootste tombe is die van „de twee broers”, die geen broers maar vrienden en collega's blijken te zijn geweest. Beiden waren zij „Priester van de zonnetempel van Niuserre” en „manicurist van het koninklijk hof”. Volgens de inspecteur van Sakkara wordt nu gewerkt aan de tombe van Anch-Mahor, bekend als het „graf van de chirurg”, om deze gereed te maken voor publieksopenstelling.

Constructie van replica's van koningsgraven

De Zwitserse vereniging van vrienden van de koningsgraven van Egypte heeft een voorstel ingediend bij de Egyptische Oudheidkundige Dienst om internationaal fondsen te verwerven om copie-graven van de originele koningsgraven aan te leggen. De reproducties zouden zoveel mogelijk op de onschatbare originelen moeten lijken, teneinde het bezoek voor de toeristen interessant te maken. In het uitvoerige debat hierover blijken de meningen sterk verdeeld tussen voorstanders van een dergelijke bescherming van de eigenlijke graven en tegenstanders die vrezen dat een soort Disneyland zal worden geschapen.

Beelden uit de cache van de Luxor tempel tentoongesteld

Voor de beelden die twee jaar geleden onder de vloer van de grote hof van de Luxor tempel werden gevonden is een permanente expositieruimte

gemaakt in het Luxor Museum. Tentoongesteld worden o.a. een kwartsieten beeld van Amenhotep II (2,5 m hoog), een beeld van Mut en een van Amon, drie diorieten beelden van Horemheb, een beeld van Tutanchamon in de vorm van een sfinx en twee zitbeelden, een van Hathor en een van Iunet.

DE ROTSGRAVEN VAN DEIR EL-BERSHEH

H. O. WILLEMS

Op 24 november 1891 arriveerde de Britse egyptoloog Percy E. Newberry met een klein gezelschap in Deir el-Bersheh, een boerendorp dat ongeveer tien kilometer ten noorden van El-Amarna op de oostoever van de Nijl ligt. Hij was uitgezonden door het Londense Egypt Exploration Fund om de archeologische overblijfselen in het gebied te inventariseren en om de teksten en reliefs in de rotsgraven uit het Middenrijk integraal te kopiëren. Tot dan toe was men in Midden Egypte nog slechts zelden zo systematisch te werk gegaan. Eerdere bezoekers, zoals de Duitser Lepsius, hadden wel enkele fraaie scènes gepubliceerd, maar deze edities waren allerm minst compleet. Achteraf moet worden geconstateerd dat ook Newberry het een en ander over het hoofd heeft gezien, maar gezien de korte duur van zijn bezoek — op 2 januari 1892 vertrok hij weer — is dit niet verbazingwekkend. Men vraagt zich eerder af hoe het mogelijk is dat hij en zijn team zoveel hebben kunnen vastleggen, en dat het zo goed gebeurd is. Het in 1894 verschenen *El Bersheh* (2 delen, Londen) is nog altijd de standaardpublicatie.

Kennelijk maakte de verschijning van dit werk indruk. In de jaren die volgden, zouden diverse andere egyptologen bij Deir el-Bersheh hun tenten opslaan. Er was immers nog genoeg te doen. Newberry had vrijwel niets opgegraven, maar alleen gepoogd vast te leggen wat er aan de oppervlakte te zien was. Hij had zich daarbij vooral gericht op de versieringen van de grafkapellen uit het Middenrijk. Daaronder moesten zich de grafruimtes zelf bevinden, die echter pas na intensief graafwerk konden worden bereikt. Newberry had daarvoor noch de tijd, noch het geld.

Echte opgravingen begonnen enkele jaren later, eerst onder leiding van de Fransman Georges Daressy, later van de Egyptenaar Ahmad Bey Kamal. De rotsen bij Deir el-Bersheh bleken bezaaid te zijn met grafschachten, een aantal daarvan van gigantische afmetingen (fig. 1). Vrijwel geen enkel graf was ongeschonden, maar niettemin was de schade beperkt gebleven. De grafrovers waren kennelijk slechts uit geweest op de meest kostbare bijgaven, zodat het grootste deel van het aardewerk en van de houten

Fig. 1. Overzicht van het grafveld van Deir el-Bersheh. In de voorgrond de volksbegrafplaats. Op de top van de linkerberg bevinden zich de graven van de notabelen.

voorwerpen intact werd aangetroffen. Bovendien bleek veel van het materiaal goed bewaard te zijn gebleven, en waren er vele stukken bij van hoge artistieke kwaliteit.

Deze op zich gunstige omstandigheid had ook negatieve effecten. De plaatselijke bevolking begon zich te realiseren dat er in de bergen achter hun dorp meer te halen viel dan steen. Buiten het opgravingsseizoen groeven zij verder waar de archeologen waren opgehouden. Uit brieven van rond de eeuwwisseling is bekend, dat de antiquiteitenhandel in Deir el-Bersheh floreerde. Vermoedelijk is op deze manier te verklaren dat zich in vele musea tegenwoordig vondsten van onbekende herkomst bevinden, die op grond van stillistische overwegingen alleen maar hier vandaan kunnen komen.

In het voorjaar van 1915 werd nog éénmaal in Deir el-Bersheh gegraven, ditmaal door George Andrew Reisner, die voor het Museum of Fine Arts in Boston werkte. Aanvankelijk verliep de opgraving niet voorspoedig. Uit Reisners dagboeken blijkt, dat het werk herhaaldelijk wegens zandstormen moest worden onderbroken en dat er moeilijkheden met de lokaal geworven gravers waren. Op een dag bleek zelfs een deel van het gereedschap te zijn gestolen, dat Reisner pas na enkele staaltjes van oriëntaalse diplomatie en dreigementen aan het dorpshoofd terugkreeg. Erg bemoedigend waren de

resultaten in de eerste weken ook niet, tot eind april het vrijwel intacte graf van de provinciegouverneur Djehutinakht werd gevonden. Vooral de prachtig beschilderde lijkst van Djehutinakht is beroemd geworden, maar afgezien daarvan werden nog enkele lijkst en canopenkisten aangetroffen. Rondom deze kisten, en op de deksels ervan, stonden tientallen beeldjes, grafmodellen en offergaven. Aan deze indrukwekkende vondst is tegenwoordig een speciale afdeling van het museum te Boston gewijd.

Het bovenstaande overzicht, hoe summier ook, geeft aan dat de necropool van Deir el-Bersheh niet zo maar een begraafplaats was. De omvang van de rotsgraven, de zorg waarmee ze zijn gebouwd, en de rijkdom van de bijgaven wijzen op een gefortuneerde bevolkingsgroep. De inscripties in de graven bevestigen dit. De bijzettingen behoorden namelijk toe aan de goeverneurs van het „Hazengewest”, hun directe verwanten, en de belangrijkste leden van de locale ambtenarij.

Aan de voet van de berg waarin deze notabelen hun graven lieten uithouwen, liggen de veel kleinere van het gewone volk. Deze beslaan een zeer omvangrijk gebied waarvan de begrenzing niet eenvoudig meer is vast te stellen. Ten westen ervan bevindt zich namelijk de moderne Koptische begraafplaats. Het lijkt echter geen twijfel dat de faraonische necropool zich hieronder voortzet; bij een noodopgraving die de Egyptische dienst van oudheden enkele jaren geleden in het centrum van het dorp, dus nog voorbij de Koptische graven, uitvoerde, kwamen mastaba's uit het Middenrijk aan het licht. Hiermee staat vast dat de necropool zich aan de voet van de bergen minstens ongeveer een kilometer in oost-west richting uitstreckte. Het is daarmee een van de allergrootste uit het Middenrijk; in omvang moet zij de necropool van Beni Hasan bijvoorbeeld ruimschoots hebben overtroffen.

Helaas is het moeilijk zich van de oorspronkelijke staat van de rotsgraven in Deir el-Bersheh een goed beeld te vormen. In het Nieuwe Rijk en in de Late Tijd werd het terrein intensief geëxploiteerd als steengroeve. De mijnwerkers poogden daarbij steeds de rotsstrata te volgen, waar de kwaliteit van de kalksteen het best was — de laag waarin ook de grafkapellen waren uitgehouden. De verwoestende uitwerking hiervan is overal rond de bergtop te zien.

Veel tombes zijn alleen nog te localiseren door de mondingen van de grafschachten, of doordat het onderste deel van de muren er nog staat; de rest is weggehakt. Ernstiger dan de zo aangerichte schade is echter, dat in en naast de graven diepe hallen in het rotsmassief werden uitgehouden. Achter de rotsgraven langs loopt zelfs een tunnel onder de bergtop door. Het is geen wonder, dat de top uiteindelijk verzakte, waarbij de meeste van de nog resterende grafkapellen verpletterd werden.

In de vijfenzeventig jaar die zijn verstreken sinds Reisners campagne raakte Deir el-Bersheh in vergetelheid, maar de laatste jaren begint hier verandering in te komen. Vanuit diverse invalshoeken blijkt het rijke vondstmateriaal dat hier vandaan komt namelijk een essentiële rol te vervullen in typologisch onderzoek naar allerlei soorten objecten (bijvoorbeeld aardewerk en lijk-kisten). Soortgelijk materiaal is ook wel van elders bekend, maar zelden komt het in zo grote hoeveelheden voor en is het zo nauwkeurig dateerbaar. Helaas laten de summiere artikelen van de eerste opgravers, Daressy en Kamal, nauwelijks toe, de vondstomstandigheden te reconstrueren en is Reisner zelfs in het geheel niet aan een publicatie toegekomen.

In het laatste geval kan de schade echter nog gedeeltelijk hersteld worden. Reisner werkte voor zijn tijd bijzonder gedegen. Hij en zijn Egyptische assistent hielden een redelijk nauwkeurig dagboek bij, waarin het verloop van de opgraving goed kan worden gevolgd. Ook de vondstcatalogus, de opgravingsfoto's, en nauwkeurige plattegronden zijn bewaard gebleven. Bovendien zijn vrijwel alle vondsten toegankelijk: zij bevinden zich in het Museum of Fine Arts te Boston.

Enkele jaren geleden is een project van start gegaan, dat tot doel heeft, de opgravingsresultaten van Reisner te publiceren. Hierbij kan niet worden volstaan met bestudering van zijn dossiers. Zonder goede kennis van het terrein is Reisners beschrijving vaak niet goed te begrijpen. Zijn dagboeken roepen trouwens vragen op, die alleen kunnen worden beantwoord door kleine nieuwe opgravingen uit te voeren. Bij vooronderzoek is bovendien een reeks inscripties ontdekt, die noch door Newberry, noch door Reisner zijn opgemerkt.

Aan het project wordt door drie instellingen meegewerkt, die elk verantwoordelijk zijn voor de publicatie van één sector: het reeds genoemde museum in Boston, het University Museum in Philadelphia, en de vakgroep Egyptologie van de Rijksuniversiteit Leiden. Tot op heden heeft één veldwerkseizoen plaatsgevonden.

De Leidse groep houdt zich bezig met de oudste serie Middenrijksgraven. De kern hiervan wordt gevormd door het graf van Ahanakht I, een provinciegouverneur uit de overgangstijd van de Eerste Tussenperiode naar het Middenrijk. Het moet ooit een van de grootste en mooiste tombes zijn geweest, maar het is nu zeer vervallen. Interessant zijn echter enkele „nieuwe” reliefs met vogel- en visvangstscènes (fig. 2).

Naast dit graf werd in 1988 het vrijwel volledig verwoeste graf van een tweede provinciegouverneur ontdekt. Het is niet onwaarschijnlijk, dat hier de zoon van Ahanakht I begraven was, die dezelfde naam droeg als zijn vader, en die waarschijnlijk een broer was van de Djehutinakht wiens tombe door Reisner werd gevonden (fig. 3).

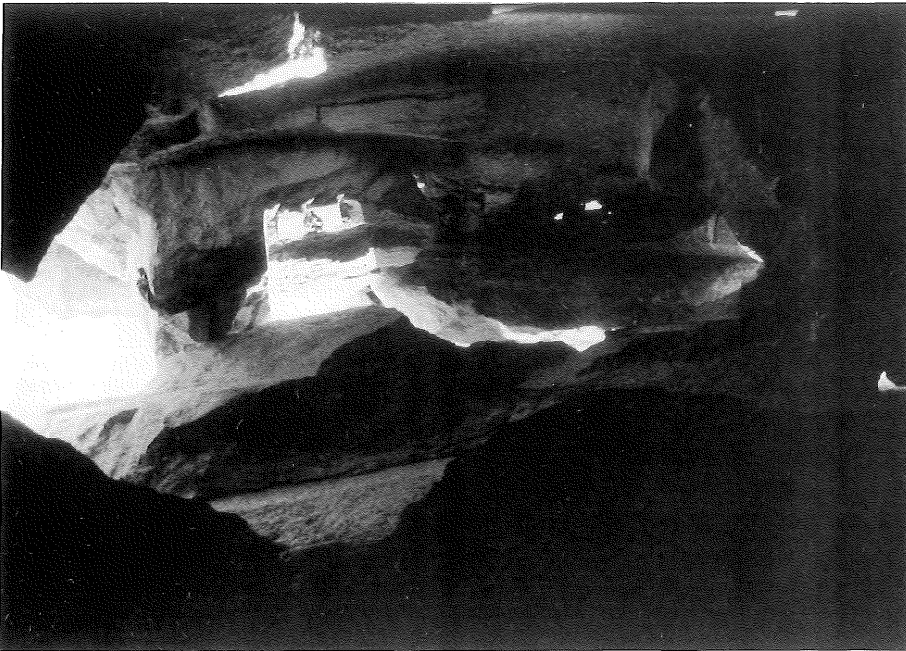

Fig. 2. Het interieur van de grafkapel van Ahanakht I; de oorspronkelijke ingang bevond zich in het midden, maar is nu ingestort. De rechterzijwand is geheel weggebroken.

Voor de twee gouverneurstombes, maar op een iets lager niveau, bevinden zich drie kleine graven van hun ondergeschikten. Hoewel reeds lang bekend, leverden deze graven enkele verrassingen op. In een ervan bleek bijvoorbeeld niet alleen de wanddecoratie grotendeels behouden te zijn, maar zijn zelfs de voorschetsen van de kunstenaar nog zichtbaar. Uit nauwgezette bestudering hiervan, en van scènes in andere graven, is nu voor het eerst vast komen te staan dat de Egyptische tekenaars linealen en sjablonen gebruikten. In een ernaast gelegen graf, dat helaas veel zwaarder beschadigd is, bleek het grootste deel van de decoratie met enige moeite nog reconstrueerbaar te zijn. De belangrijkste ontdekking was hier een autobiografische inscriptie, die een hele wand beslaat. Uit deze tekst leren we dat Djehutinakht, de grafeigenaar, een veelzijdig man moet zijn geweest. Nadat hij hoog heeft opgegeven over zijn vaardigheden als astronoom, beschrijft hij zijn vele andere taken, die vooral verband lijken te hebben gehouden met de toewijzing van voedsel aan diverse ambtelijke instellingen. Daarnaast leidde hij jachtexpedities in de woestijn en bouwwerkzaamheden in de begraafplaats. En passant biedt de

Fig. 3. De graven van Ahanakht I (de ingestorte façade is boven op de foto zichtbaar) en van zijn ondergeschikten (voorgond).

tekst tal van doorkijkjes in de organisatie van het provinciaal bestuur van het vroege Middenrijk.

De twee Amerikaanse groepen onderzoeken andere gedeelten van het plateau. In het gebied ten westen van de Nederlandse sector is van de monumenten bijna niets meer over. Door instortingsgevaar konden in sommige sectoren tot op heden ook niet meer dan voorbereidende werkzaamheden worden uitgevoerd. Meer naar het oosten ligt het graf van gouverneur Nehri II, dat door de universiteit van Philadelphia wordt onderzocht. Een bijzonderheid van dit graf is, dat de plafonds ervan zijn beschreven met hoofdstukken uit de zg. Sarcofaagteksten. Dat deze religieuze teksten zich hier bevinden was bekend, maar de hoeveelheid ervan overtrof de verwachtingen. Nog onverwachter was, dat ook de wanddecoratie nog voor een belangrijk deel aanwezig bleek te zijn. Eerdere onderzoekers hadden namelijk met stelligheid beweerd, dat hiervan niets meer over was, een indruk die zich bij eerste inspectie direct leek te bevestigen. Bij nauwkeurige beschouwing bleken op de vervuilde en aangetaste wanden echter toch nog sporen van reliëf aanwezig te zijn. Het bleek zelfs mogelijk het decoratieschema van de kapel voor een groot deel te achterhalen. Het is de bedoeling, dat de wanden in

de toekomst door een restaurateur worden gereinigd, om een definitieve bestandsopname te maken.

De komende seizoenen zullen worden besteed aan het facsimileren van de reliëfs en teksten, en aan opgravingen. De resultaten hiervan zullen samen met Reisners vondsten worden geanalyseerd en gepubliceerd. Er zijn enkele voorlopige publicaties over het werk in Deir el-Bersheh (E. BROVARSKI, „Ahanakht of Bersheh and the Hare Nome in the First Intermediate Period and Middle Kingdom”, in: *Studies in Ancient Egypt, the Aegean, and the Sudan*, ed. by W.K. SIMPSON and W.M. DAVIS, Boston 1981, 14-30; H. O. WILLEMS, „Deir el-Bersheh. Preliminary Report”, *Göttinger Miszellen*, Göttingen 110 [1989], 75-95. Een voorbericht over de campagne van 1990 is in druk).

MESOPOTAMIË

ASSYRISCHE KONINGINNENGRAVEN TE KALACH

K. R. VEENHOF

De archeologie van Mesopotamië is tot dusverre weinig succesvol geweest in het ontdekken van vorstelijke graven. Assyriologen kijken dan ook met enige jaloersheid naar de talrijke ontdekkingen in Egypte, waar zulke grafvondsten een schat aan informatie in de vorm van inscripties, wand-schilderingen en -reliëfs en artefacten (om maar te zwijgen van de gegevens uit het onderzoek van de mummies zelf verkregen) hebben opgeleverd. Koningen en andere vorstelijke personen werden in het oude Mesopotamië ongetwijfeld ook plechtig in met zorg uitgekozen tomben, voorzien van veel bijgaven bijgezet. Men geloofde immers in een voorleven als „dodengeest” in het hiernamaals en niet begraven en in hun graf niet met dodenoffers (*kispum*) verzorgde schimmen konden het de levenden zeer moeilijk maken. En dat gold zeker als de dode een vorstelijk persoon was. Aan die zorg voor dodenoffers en graven danken wij interessante teksten, zoals de zogenaamde „genealogie van de Hammurabi-dynastie”. Het is in feite de rituele oproep, door of ten tijde van koning Ammişaduqa van Babylon (einde 17^e eeuw v.Chr.) gericht tot al zijn koninklijke voorgangers en zijn nog oudere, in stamverband levende voorvaderen, om te komen eten en drinken van het dodenoffer dat hij brengt (enigermate vergelijkbare teksten zijn ook bekend uit Ebla en Ugarit en ze worden dankbaar gebruikt voor de reconstructie van de reeksen koningen).

De enige belangrijke en werkelijk spectaculaire grafvonst was die van de „Koningsgraven van Ur”, door Woolley in 1927 opgegraven en waarvan de uit ca. 2500 v.Chr. daterende artefacten in de musea van Baghdad, Londen en Philadelphia te bewonderen zijn (vgl. nu het overzicht over de vondsten in P. R. S. Moorey, *Ur „of the Chaldees”. A revised and updated edition of Sir Leonard Woolley’s Excavations at Ur*, New York 1982, p. 51-103). Bij andere gelegenheden zijn soms wel vorstengraven gevonden, maar die bleken helaas leeg of geschonden. Dat was o.a. het geval met het zogenaamde „mausoleum” van de koningen van de 3^e dynastie van Ur (al is niet zeker wie hier in feite begraven werden of moesten worden, vgl. Moorey, *op. cit.*, p. 163-174). En eenzelfde teleurstellende ervaring was de opgraver van Assur, Andrae, beschoren, toen hij aan de zuidoostzijde van het „oude paleis” een serie lege, ten dele vernielde koningsgraven aantrof. Ze hadden, zoals uit inscripties op de wanden en soms de sarkofagen kon worden opgemaakt,

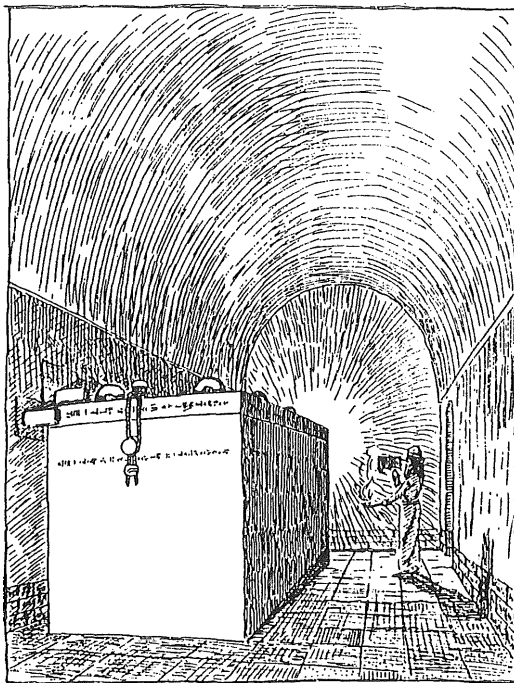

Fig. 1. Reconstructietekening van de verzegelde sarkofaag van Assurnāširpal II in de crypte onder het oude palais in Assur. Naar W. Andrae, *Das Wiedererstandene Assur* (1938), p. 137, Abb. 57.

toebehoord aan koningen tussen de 11^e en 9^e eeuw v.Chr. (Assurbēlkalā, Assurnāširpal II, en Šamši-Adad V). Maar de stenen sarkofagen (die van Assurnāširpal mat ca. 400 bij 185 bij 180 cm en was afgesloten met een 15 cm dikke stenen deksel) in onderaardse tongewelf-graven opgesteld, waren haast het enige wat van deze tombes restte. Ze waren, naar Andrae aanneemt, met geweld geopend, waarbij men de sarkofagen met nafta bedekte, in brand stak en vervolgens door begieten met koud water liet springen.

Niet alleen uit deze monumenten is duidelijk dat men aan vorstelijke begravingen grote zorg besteedde. Ook teksten informeren ons daarover. In een enkele jaren geleden opnieuw bewerkte laat-assyrische tekst (J. McGinnis, *State Archives of Assyria, Bulletin* 1, 1987, 1-13) zegt een koning: „... liet ik maken. Mijn vader, die mij verwekt had, deed ik in dat graf, op een geheime plek, in koninklijke olie neerliggen. De toegang tot de sarkofaag, zijn rustplaats, sloot ik af met sterk koper en bracht er een zegeling op aan. Gouden en zilveren voorwerpen, alles wat een graf vereist, passend voor

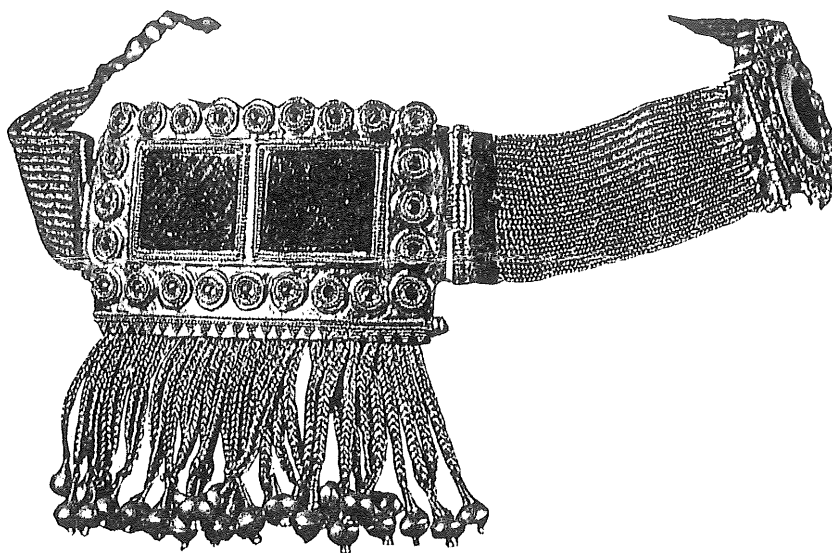

Fig. 2. Gouden hoofdsieraad uit „het graf van Jabâ”.

zijn majesteit, waarvan hij hield, toonde ik de zonnegod en plaatste ik samen met mijn vader in het graf. Gaven voor de schimmen (? *malku*), voor de Anunnāku en voor de (overige) goden van de onderwereld schonk ik”. Te noteren valt dat het graf wordt aangeduid met *kimahhu*, letterlijk „verheven plek”, een eufemisme, en de sarkofaag met *arānu*, hetzelfde woord als het Hebreeuwse *‘rōn*, „kist”, dat ook een sarkofaag kan aanduiden (Gen. 50:26). Het „verzegelen van de toegang (*bābum*) van/tot de sarkofaag” kan op de sarkofaag zelf slaan (op deksel, hoofd- en voeteinde van Assurnasirpals sarkofaag bevonden zich knopvormige, stenen uitsteeksels, waarmee hij verzegeld kon worden; vgl. de reconstructietekening, fig. 1). Maar misschien is het beter te denken aan de manier waarop de deur van het grafgewelf was gesloten, met een koperen vergrendeling voorzien van een zegel.

Enkele brieven uit de koninklijke correspondentie van Assyrië geven ons ook inzicht in de begrafenis-ceremonieën. Als de substituut-koning Damqî, in Babylon op de troon gezet om de door een verduistering ernstig bedreigde koning Esarhaddon te vervangen, na de hem toegemeten honderd dagen is gedood, wordt de koning bericht: „Wij hebben het graf in orde gebracht. Hij en zijn koningin zijn versierd, klaar gemaakt, opgebaard, begraven en beweend. Het begrafenisvuur is ontstoken” (zie S. Parpola, *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal*, I. Texts, 1970; II. Commentary, 1983, no. 280). Elders (*ibidem*, no. 195) worden we geïnfor-

meer over de riten waarmee de begrafenis van Esarhaddons koningin, Ešarra-hamat, gepaard gaat. Een inscriptie maakt bovendien gewag van de bouw van haar graf en wij bezitten ook een begrafenisritueel dat vermoedelijk op haar bijzetting betrekking heeft en waarin wordt beschreven wat er gebeurt bij het „opbaren” („vertonen”, *taklimtu*) en bij het ontsteken van het begrafenisvuur (*šuruptu*; zie Parpola, *op. cit.*, commentaar op no. 195, en voor de rouwceremoniën het commentaar op no. 197; voor het begrafenisvuur verwijst hij ook naar 2 Kron. 16:13v.).

Het is, gezien deze stand van zaken, begrijpelijk dat de ontdekking van enkele intacte Assyrische koninginnengraven, in 1989, door de Oudheidkundige Dienst van Iraq, met enthousiasme werd begroet. Via de wereldpers werd het nieuws bekend en het volgende jaar toonden de opgravers de ontdekking op verschillende plaatsen in de wereld aan de hand van dia's en een video-film van de grafkamer en de objecten, die ook liet zien hoe de vondsten geborgen werden. Een opgravingsverslag is nog niet gepubliceerd en een exacte beschrijving van de vondstomstandigheden en de objecten ontbreekt eveneens. De politieke gebeurtenissen in Iraq zullen wel ten gevolge hebben dat het geduld van belangstellenden nog enige tijd op de proef gesteld wordt (ervan uitgaande dat de spectaculaire collectie gouden voorwerpen de oorlog heeft overleefd). Wat bekend is zijn korte berichten, enkele afbeeldingen, en vooral de inscripties in de verschillende graven aangetroffen. Deze zijn pas uitgegeven door Abdullah Fadhil, in *Baghdader Mitteilungen* 21 (1990), 461-481, en het is bij lezing duidelijk dat Duitse assyriologen zich ingezet hebben voor de kwaliteit van editie en commentaar in dit Duitse tijdschrift. Reeds eerder had de Engelse assyrioloog A. George zijn vakgenoten aan zich verplicht door een voorlopige bewerking van de teksten en een summiere presentatie van de vondsten in het tijdschrift *Minerva* van januari 1990, waaraan fig. 3 ontleend is. In het tijdschrift *National Geographic*, vol. 179 no. 5 van mei 1991, worden in een artikel „Iraq: Crucible of Civilization”, op p. 111 een viertal gouden sieraden uit de nieuwe graven getoond: een „kroon”, een hoofdsieraad, een armband en een gouden hanger.

Beide graven werden ontdekt onder de vloer van vertrekken die behoorden tot het woongedeelte van het zogenaamde „noordelijke paleis” van de stad Kalach, ca. 30 km ten zuiden van Mosul aan de Tigris gelegen. Kalach, wellicht beter bekend onder de naam Nimrud (de naam is geïnspireerd door Gen. 10:8 vv., omdat men in de ruïne de stad van de legendarische koning Nimrod — „wij komen in opstand!” — vermoedde; Kalach wordt in vs. 11 genoemd als één der steden door hem gebouwd), werd door koning Assurnasirpal II (883-859 v.Chr.) tot nieuwe hoofdstad gemaakt, via nieuwbouw van stadsmuur, paleis en tempels. De inwijding, via een feest van tien dagen voor

69.574 personen, wordt beschreven op een stèle die naast de toegang tot de troonzaal opgesteld stond (vgl. G. van Driel, „Nimrud”, in *Phoenix* 9 (1963), 26-33).

In april 1989 werd de tombe onder kamer 49 geopend. Belangrijkste vondst was een stenen sarcofaag (230 × 90 × 100 cm), met daarin de skeletten van twee personen, waarvan de ene kleiner was dan de andere. Op de skeletten trof men nog resten van donkerkleurige textiel aan, de gewaden waarin de personen waren begraven. Ze waren bezet geweest met een groot aantal gouden rozetten en kralen. Voorts vond men tussen de overblijfselen een indrukwekkende collectie gouden sieraden, met een gezamenlijk gewicht van meer dan tien kilogram. Daaronder bevonden zich (fig. 2, 4) een massief gouden kroon bezet met rozetten, een hoofdsieraad van geweven gouddraad met filigraanwerk en ingelegde edelstenen, enkele paren gouden arm- en voetbanden met cloisonné en ingelegd met turkoois, en enkele kettingen met hangers en oorsieraden. Ze verraden perfect vakmanschap en getuigen van de grote rijkdom van de Assyrische staat. In het enthousiasme over deze vondst klinkt meestal enige verbazing mee over de waarde en kwaliteit der gevonden voorwerpen, maar die zijn in feite ongegrond. Wie uit de Assyrische koningsinscripties weet hoe Assur zich door militaire buit, jaarlijks tribuut en de afgedwongen „begroetings- en suzeriniteitsgeschenken” van alle omringende landen jaren lang systematisch heeft weten te verrijken (Jesaja laat de koning van Assur verklaren: „ik wis de grenzen der volken uit en plunder hun voorraden ... ja mijn hand greep naar het vermogen der volken”) behoeft zich over deze schatten niet te verbazen. En het Mesopotamische ambacht was hoog ontwikkeld, niet het minst de edelsmeedkunst, zoals al uit de vondsten in de oude graven van Ur was gebleken. In Kalach waren, zoals we uit de daar gevonden teksten weten, diverse goudsmeden aan het werk en het inheemse potentieel werd aangevuld door uit overwonnen gebieden gedeporteerden, waaronder ook vaklieden en kunstenaars (vgl. B. Oded, *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*, Wiesbaden 1979, ch. V § 6: „Craftsmen, Scholars, Experts and Businessmen”). Een der „oppergoudsmeden” in Kalach in de 8^e eeuw v.Chr. droeg de naam Zak(k)uru en was wellicht van westerse origine. Interessant is dat in het graf ook enkele in goud gevatte amuletten en rolzegels werden ontdekt die een Babylonische stijl en herkomst verraden. Twee amuletten bevatten de namen van de Babylonische koningen Kurigalzu (midden 14^e eeuw v.Chr.) en Marduk-zākir-šumi (midden 9^e eeuw); ze moeten als geschenk of oorlogsbuit in de Assyrische koninklijke harem zijn beland.

De inscripties die ons nader over deze begraafing informeren, bevonden zich op een stenen plaat (35 × 35 × 20 cm), die zich in een nis in de wand van de

grafkamer bevond, en op enkele gouden schalen in het graf aangetroffen. De tekst van de stenen plaat, die één der begravenen, koningin Jabâ, identificeert, had primair ten doel schending van het graf te voorkomen door het onder bescherming van de goden van de onderwereld te plaatsen en vloeken in te roepen over wie de rust van de dode zou verstoren. Hij behoort tot de omvangrijke categorie van inscripties die door middel van zegenwensen en vooral vloeken eigendommen, schenkingen, votiefgaven en monumenten, waarin de schenker of eigenaar door vermelding van zijn naam voortleeft, voor verwijdering of vernieling willen vrijwaren (vgl. ook J. Bottéro, „Les inscriptions funéraires cunéiformes”, in J. Gnoli-J.-P. Vernant (eds.), *La mort, les morts dans les sociétés anciennes*, Parijs-Cambridge 1982, 373-406).

We lezen op de stenen plaat het volgende:

¹„Taboe van Šamaš, Ereškigal en de Anunnāku, de grote goden der onderwereld! Jabâ, de koningin — door de dood bereikte zij de haar beschikte levensduur^a en ging zij de weg van haar vaderen^b.⁵ Wie in de toekomst, tronende koningin^c of een favoriete bijvrouw van de koning, mij uit mijn graf verwijderd of iemand anders bij mij neerlegt, wie naar mijn sieraden misdadig zijn hand uitsteekt, wie het zegel van dit graf openbreekt — ¹²boven, in de zonneschijn, moge zijn dodengeest dorstig in onbewoonde streken rondwaren; beneden, in de onderwereld, zal hij bij het dodenoffer^d puik bier, wijn, noch meel samen met de Anunnāku-goden als *offergave* ontvangen.¹⁸ Ningišzida en B/Pituḥ-idugul^e, de grote goden der onderwereld, mogen zijn lijk een rusteloze schim bezorgen, voor immer en immer”.

^a Letterlijk: „het lot van het leven bereikte haar door de dood”, d.w.z. door de dood kwam een einde aan de haar krachtens lotsbestemming toebeschikte levensduur. ^b Een niet eerder voorkomende zegswijze. ^c Het gebruikte logogram is een combinatie van „vrouw” en „paleis” en het is nu duidelijk (S. Parpola, „The Neo-Assyrian Word for „Queen”, in *State Archives of Assyria Bulletin* 2, 1988, 73-76) dat deze verbinding van *iššu + egallu* als *s/šegallu* uitgesproken werd, hetzelfde woord als het Hebreeuwse *šēgal*, „koningin”, Ps. 45:10, Neh. 2:6). ^d Letterlijk „het water-plengen”, *pars pro toto* gebruikt voor het dodenoffer. ^e Een onderwereldgod wiens naam „Open, opper-poortwachter!” betekent (vgl. *NABU* 1991/18, 19, 97).

De ontcijfering van de inscripties op de gouden schalen uit het graf leverde nog een tweetal namen op. Behalve een schaal met het opschrift: „Van koningin Jabâ, echtgenote van Tiglath-Pileser (III), koning van Assyrië” (die de datering en positie van Jabâ duidelijk maakte), waren er ook schalen met de teksten: „Van Banīti, koningin van Salmanassar (V), koning van Assyrië”, en: „Van Atalia, koningin van Sargon (II), koning van Assyrië”. De aanwezigheid van deze drinkschalen, beschreven met de namen van drie (overleden) koninginnen, maakt duidelijk dat zij alle drie in deze tombe werden

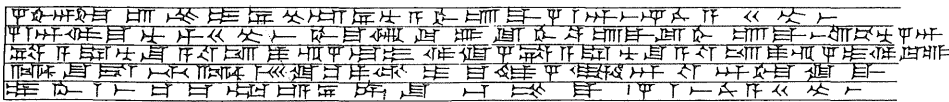

Fig. 3. De vijfregelige inscriptie op het deksel van de sarkofaag van Mullissu-mukannišat-Ninua.

bijgezet, vermoedelijk gedurende de laatste decennia van de 8^e eeuw v.Chr. (de genoemde koningen heersten tussen 744 en 705 v.Chr., maar de koninginnen kunnen hen, en vooral de vroeg gestorven Sargon II, natuurlijk hebben overleefd). De aannemelijkste verklaring is dat wat Jabâ met haar inscriptie poogde te voorkomen toch is gebeurd: haar opvolgsters werden bij haar bijgezet (zelfs zonder haar taboe-inscriptie te verwijderen!). Het ligt dan voor de hand aan te nemen dat de twee in de sarkofaag aangetroffen personen de (gelijktijdig gestorven?) laatste koninginnen zijn: Banīti en Atalia (de laatste met een ook uit het Oude Testament bekende West-Semitische naam). Jabâ's stoffelijke resten zijn dan uit de sarkofaag verwijderd en misschien te identificeren met de gecremeerde menselijke overblijfselen in één van de kruiken uit het graf aangetroffen. Atalia, echtgenote van Sargon II, is hier dan begraven vóórdat deze koning, in 707 v.Chr., zijn residentie naar de nieuwe hoofdstad Dūr-Šarrukin (Khorsabad) verplaatste.

Het tweede graf werd in augustus 1989 onder de vloer van kamer 57, pal ten zuiden van het eerste aangetroffen. Het was een gewelfde bakstenen crypte met een voorkamer en een grafkamer. In de voorkamer werd een schat van meer dan vierhonderd voorwerpen aangetroffen, waaronder veel van goud en voorzien van juwelen. Nadere gegevens ontbreken nog, maar naar verluidt zou deze vondst de eerste naar omvang en kwaliteit nog overtreffen. De grafkamer bevatte een grote stenen sarkofaag, zonder menselijke overblijfselen en met alleen stof, en drie kleinere bronzen lijkkasten met resten van bijzettingen en bijgaven. De inscripties uit dit graf zijn inmiddels, dankzij de publicatie van Fadhil wel bekend. Het gaat om twee grotendeels (fig. 3) identieke teksten, aangetroffen op het deksel van de stenen sarkofaag en op een stenen plaat, die aan de randen licht beschadigd is. De tekst op de plaat (26 korte regels) gaat waar de sarkofaaginscriptie stopt nog 9 regels verder en voegt een tweede vervloeking en wens ter bescherming van de overledene toe. We lezen:

„Van Mullissu-mukannišat-Ninua, koningin van Assurnasirpal (II), koning van Assyrië, en van Salmanassar (III), koning van Assyrië. In de toekomst zal niemand^a, bijvrouw of koningin, hierin bijzetten, deze sarkofaag niet van zijn plaats verwijderen! Wie deze sarkofaag van zijn plaats verwijdert diens dodengeest zal samen met de (andere) dodengeesten geen dodenoffer^b ont-

vangen! Taboe^c van Šamaš (en) Ereškigal. [Hij zal omkeren]^d. Dochter van Assur-nirka-da^einni, de opperschenker^e van Assurnasirpal, koning van Assyrië." *Alleen op de stenen plaat*: „Wie ook maar, later, mijn stoel bij (die) de(r) dodengeesten weghaalt^f, zijn dodengeest mogen geen [water/brood] ontvangen! Wie ook maar, later (in dit graf komt), moge (mijn lichaam) met een doek bekleden, met olie zalven en een offer brengen. [.....]^g.”

^a Lijkt op r. 5 van de eerste inscriptie, maar hier moeten „bijvrouw of koningin” lijdend voorwerp zijn, tenzij hier „iemand anders” als lijdend voorwerp is uitgevallen.

^b *kispum*; de eerste tekst zegt uitvoeriger en met andere woorden in feite hetzelfde; het woord daar met „offergave” weergegeven is *takallimu*. ^c *ikkibum*, het woord voor (religieus) taboe; het eerste woord van de eerste tekst, ook zo vertaald, is *nīšum*, „leven(senergie)” van de godheid, die men in een vloek inroept over de schender, maar beide termen bedoelen kennelijk hetzelfde. ^d Op de rand van de stenen plaat geschreven en misschien een aanwijzing om op de achterzijde verder te lezen, hoewel zoiets uniek zou zijn. ^e *rabšaḳē*, één der hoogste functionarissen in het Assyrische rijk. ^f Verwijzing naar het uit andere teksten bekende gebruik om bij het dodenoffer voor de schimmen der overleden familieleden stoelen rond een offertafel neer te zetten¹. ^g Opnieuw een werkwoord, op de andere rand, vermoedelijk „grijpen”, maar de betekenis van deze aanwijzing is duister.

De sarkofaag was dus bestemd voor de koningin van Assurnasirpal II, die haar gemaal overleefde en haar status, zonder als „koninginmoeder” te gelden, onder diens zoon en opvolger Salmanassar III (858-824 v.Chr.) behield. Haar bijzetting moet onder zijn regering hebben plaatsgevonden, en daarop kan ook de inscriptie op een baksteen in het graf wijzen, waarop geschreven staat „Salmanassar, de grote koning, de machtige koning, koning van de wereld, koning van Assyrië, zoon van Tukulti-Ninurta (II; † 884 v.Chr.), koning van de wereld, eveneens koning van Assyrië. (Voor) de bouw van de *ziqqurrat* van Kalach”. Het is dus geen inscriptie speciaal voor de bouw van deze grafkamer vervaardigd.

Omdat de sarkofaag leeg was, moet deze koningin hetzelfde lot hebben ondergaan als Jabâ, ondanks het taboe en de krachtige vervloekingen! De eveneens aangetroffen bronzen lijkkasten leveren het bewijs voor later gebruik van de grafkamer, omdat ze op grond van stijlkenmerken in de 8^e eeuw v.Chr. te dateren zouden zijn. Wie hierin begraven werden is (nog) niet duidelijk en evenmin of de schat aan bijgaven (alleen?) bij de eerste of (ook?) bij de latere begravingen behoorde. Bewijs voor later gebruik van het graf wordt ook geleverd door enkele beschreven objecten erin aangetroffen. Het gaat om een gewicht in de vorm van een eend, van 15 minen, met daarop de naam van koning Tiglath-Pileser (III), uit de 2^e helft van de 8^e eeuw v.Chr. Voorts een zegelinscriptie, die als eigenaar een hoveling, een eunuch, van koning Adad-nirārī noemt, en een inscriptie op de rand van een gouden

schaal: „Van Šamši-ilu, de veldmaarschalk (*tartānu*)”. Eerstgenoemde is verder niet bekend, de tweede is een prominente persoonlijkheid, met een lange carrière, die een groot deel van de eerste helft van de 8e eeuw v.Chr. omspannt, van Adad-nirārī III (810-783) tot Aššur-nirārī V (755-745 v.Chr.). Exacte dateringen zijn daarom moeilijk te geven. Nader onderzoek van alle vondsten zal hopelijk meer duidelijkheid brengen.

De vondst van deze vorstelijke graven onder vertrekken van het woon-gedeelte van het paleis staat niet op zichzelf. Enkele decennia geleden ontdekte de Engelse opgraver van Kalach, Mallowan, onder kamer DD reeds een gaaf graf, waarin zich een badkuipvormige lijkst van gebakken klei bevond, met de stoffelijke resten van een vrouw en een fraaie collectie gouden sieraden. En in 1988 hadden de Iraakse opgravers al het niet verstoorde graf van een man gevonden, onder kamer MM, zonder inscripties en met een veel minder spectaculaire collectie bijgaven. Deze ontdekkingen hebben de onderzoekers nadrukkelijk bepaald bij de Assyrische gewoonte hun doden, als zij „de weg van hun vaders gingen”, onder de woonhuizen te begraven. Ook het hof kende die gewoonte, zoals de verstoorde crypten met Assyrische koninklijke begravingen in Assur al veel eerder hadden getoond. Dat wekt de verwachting dat onder de ruïnes der verschillende Assyrische residenties (Assur, Kalach, Dūr-Šarrukīn, Ninive) nog meer zulke ontdekkingen kunnen worden gedaan. Die kunnen onze kennis van het Assyrische hof, van de begravingsceremoniën en van de kunstnijverheid slechts ten goede komen. Men kan zich voorstellen dat Iraakse onderzoekers, zodra de politieke situatie dit weer toelaat, daarnaar op zoek gaan. Het is dan wel zaak dat deze spectaculaire vondsten zorgvuldig geborgen, geregistreerd, onderzocht en gepubliceerd worden. Wat van deze ontdekkingen (o.a. in de videofilm) getoond werd, heeft archeologen blijkbaar wel aanleiding gegeven tot enige bezorgdheid.

[Een kort overzicht van de inhoud van de tombe onder kamer 49 biedt M. SAID DAMERJI in het *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan* 5 (1991), 9-16 (met 8 ill.).]

¹ Het is de moeite waard te verwijzen naar een Oudbabylonische tekst gepubliceerd door C. Wilcke in *Zeitschrift für Assyriologie* 73 (1983) 49-54. Het is het gebed van een man (een priester?) tot de maangod Sin om de (dodengeesten van de overleden) bloedverwanten van een zekere Sin-nāšir „vrij te laten”, zodat ze het door hem aangerichte dodenmaal kunnen genieten: „Sin, gij god van hemel en aarde, voor de bloedverwanten van Sin-nāšir, de zoon van Ipiq-Annunitum, pleng ik [...] water voor u. Laat de bloedverwanten van Sin-nāšir, zoon van Ipiq-Annunitum vrij, zodat ze zijn brood kunnen eten en zij water kunnen drinken”. Na deze bede volgt de opsomming van vijfentwintig personen die minstens vier generaties omvatten (waaronder één „die in Maškan-Adad rust”, d.w.z. elders begraven is), waarna de bede tot Sin herhaald wordt en een nauwkeurige datum volgt.

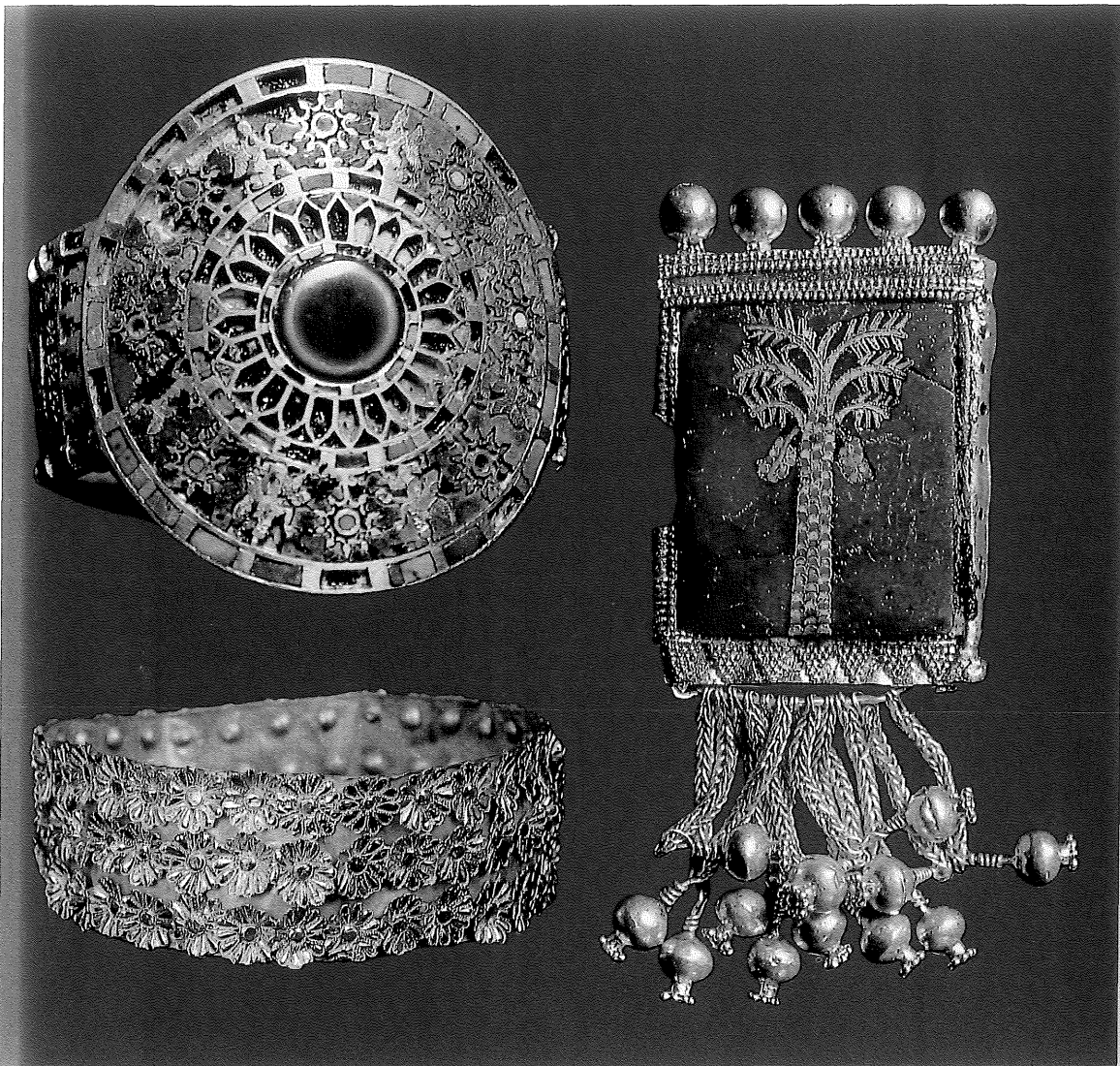

Fig. 4. Drie gouden sieraden uit „het graf van Jabâ”: links boven een gouden armband met cloisonné en ingelegd met turkoois; links beneden een gouden, met rozetten bezette kroon; rechts een plaque of hanger van goud ingelegd met een veelkleurige afbeelding van een dadenpalm in een fond van lazuursteen.

NIEUWE TEKSTVONDSTEN IN IRAQ

W. H. VAN SOLDT

1. *Een nieuwe bibliotheek*

In de landelijke dagbladpers verschenen enige jaren geleden berichten dat in 1986 in Iraq een opzienbarende tekstvondst was gedaan: in de oude stad Sippar aan de Eufraat, ca. 50 km ten zuiden van Baghdad had men een ware bibliotheek opgegraven. Omdat er inmiddels wat meer over de bibliotheek en haar inhoud bekend is, is een korte bespreking in dit actualiteitsnummer op zijn plaats.

De stad Sippar (modern Abu Habba) is ons uit teksten vooral bekend uit twee perioden: de oudbabylonische (met name de tijd van Hammurabi en diens opvolgers) en de nieuwbabylonische (met name de tijd van Nebukadnezar en latere koningen). In de negentiende eeuw waren archeologen al actief op Abu Habba. Vooral H. Rassam zorgde in de tachtiger jaren voor een grote toevloed aan tekstmateriaal dat voor het overgrote deel in het British Museum ligt opgeslagen. Hij wijdde zijn aandacht met name aan de tempel van de zonnegod Sjamasj (genaamd Ebabbar, „Het witte huis”) en aanpalende gebouwen. Later werd hij gevolgd door de Franse archeoloog Scheil, die op dezelfde plek verdergroef.

In de jaren zeventig van onze eeuw begon de universiteit van Baghdad met haar opgravingen te Sippar en in 1984 en volgende jaren besteedde men ook aandacht aan het nieuwbabylonische tempelcomplex waar Rassam en Scheil hen waren voorgegaan. De eerste tijd moest men zich tevreden stellen met het ruimen van het puin van de vroegere opgravingen, maar in januari 1986 werd de arbeid beloond door een grote tekstvondst. Nadat de opgravers W. Al-Jadir en Z. Rajab een langwerpige ruimte in een kleinere tempel behorende tot het tempelcomplex van Sjamasj hadden uitgeruimd, een ruimte waar hun voorgangers overigens al enkele tabletten hadden gevonden, ontdekten zij dat naast deze ruimte een klein vertrek lag (zie fig. 1: no. 355). De muren van dit vertrek staan nog tot 1,5 meter hoogte, de breedte is slechts 1,5 m, de diepte 1 m. Langs de drie zijden van de kamer waren met tichels nissen van ca. 17×30 cm gebouwd (zie fig. 2). Voorzover nu reconstrueerbaar waren er minstens vier verschillende lagen nissen boven elkaar (de bovenste is nog maar gedeeltelijk bewaard, de top ervan valt samen met de toplaag van de tell). Per laag waren er 14 nissen, in totaal dus $4 \times 14 = 56$ nissen. Het onderste niveau lag ongeveer 35 cm boven de vloer van de kamer. De nissen zijn ongeveer 70 cm diep; de binnenwanden van de nissen zijn bedekt met riet, dat aan de nis een ronde vorm geeft. In elke nis (althans

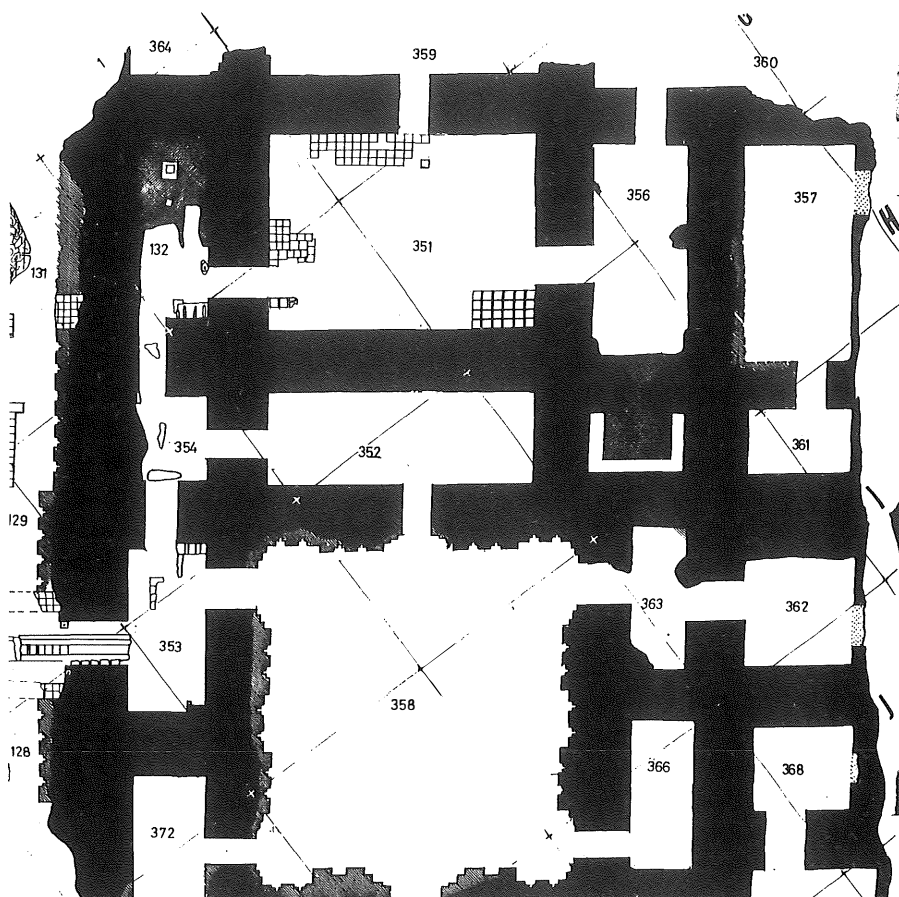

Fig. 1. Een gedeelte van het tempelcomplex van Sijamasj te Sippar. De nieuwe bibliotheek werd gevonden in kamer 355 (naast 356).

voorzover thans geleegd) bevinden zich tabletten, die op hun kant, als boeken, zijn opgeslagen; per nis werden 2 à 3 rijen tabletten gevonden. Een eerste schatting van het totale aantal tabletten houdt het op ca. 2000 voor de hele bibliotheek. Helaas is een aantal tabletten nogal beschadigd door zoutafzetting veroorzaakt door de regelmatige infiltratie van regenwater via de sterk verzilte bodem.

Natuurlijk was het van belang de datum van deze tekstgroep te bepalen. Men wist weliswaar dat het om de nieuwbabylonische periode ging, maar precieze data werden door enkele teksten zelf verschaft: een literaire tekst heeft een kolofon gedateerd in het tweede jaar van Nerglissar (558 v.Chr.),

een administratieve text geeft als datum het eerste jaar van Cambyzes (529 v.Chr.). We zullen dus de datering van de bibliotheek rond deze data moeten zoeken.

De inhoud van de teksten is eigenlijk wat men ervan verwachtte: een representatieve verzameling mesopotamische literatuur. Zoals in de jaren vijftig de bibliotheek uit Sultan Tepe niet voor verrassende nieuwe teksten had gezorgd (behoudens een enkele uitzondering), zo biedt ook de bibliotheek uit Sippar (nog) niet veel nieuws. In hun publicatie van een der teksten noemen Rawi en George slechts vijf teksten die tot nog toe geen parallel hebben. Wel zijn er kopieën van tot nu onbekende koningsinscripties, zoals van de oudakkadische koning Maništušu en de oudbabylonische koning Zabaya (= Zambiya).

De waarde van de nieuwgevonden teksten ligt dan ook vooral in het feit dat zij de ons al bekende teksten dupliceren en completeren. Veel teksten zijn ons alleen maar bekend uit kopieën vol lacunes, waardoor de samenhang ons vaak onduidelijk blijft. In enkele gevallen heeft de nieuwe bibliotheek haar waarde al bewezen: Al-Rawi en George hebben twee teksten gepubliceerd die de al bekende tekstkopieën belangrijk aanvullen (zie de literatuurlijst). Als afsluiting wil ik een ervan hier in het kort bespreken. Het gaat om een kopie van het tweede tablet van het Babylonische scheppingsverhaal *Enuma Elisj* (onlangs in gedeeltelijke vertaling van Th. JACOBSEN gepubliceerd in de bundel *De schepping van de wereld*, zie de literatuurlijst). De nieuwe tekst vult de lacunes in de bekende bronnen volledig aan en verhaalt hoe de god Ansjar eerst Ea en vervolgens Anu stuurt om Ti'amats leger tegen te houden (zie het genoemde boek, p. 65). Ik citeer hier de passage waarin Anu door Ansjar wordt opgeroepen ten strijde te trekken (tablet II: 95-118):

'Ansjar schreeuwde woedend,

toen hij sprak tot Anu zijn zoon:

'Mijn dierbaarste zoon, strijdbare held,

wiens kracht enorm is, wiens aanval onweerstaanbaar is,

Haast je, Ti'amat tegemoet,

kalmeer haar gemoed, zodat haar hart tot rust komt.

En indien zij naar jouw woord niet hoort,

richt een smeekbede tot haar, opdat zij tot bedaren komt!'

Hij (Anu) hoorde de woorden van zijn vader Ansjar,

hij nam de weg die tot haar leidt, volgde haar pad.

Anu ging om de intriges van Ti'amat te leren kennen,

maar hij hield halt in ontzetting en keerde op zijn schreden terug.

Hij trad binnen voor Ansjar, zijn vader,

en richtte zich smekend tot hem:

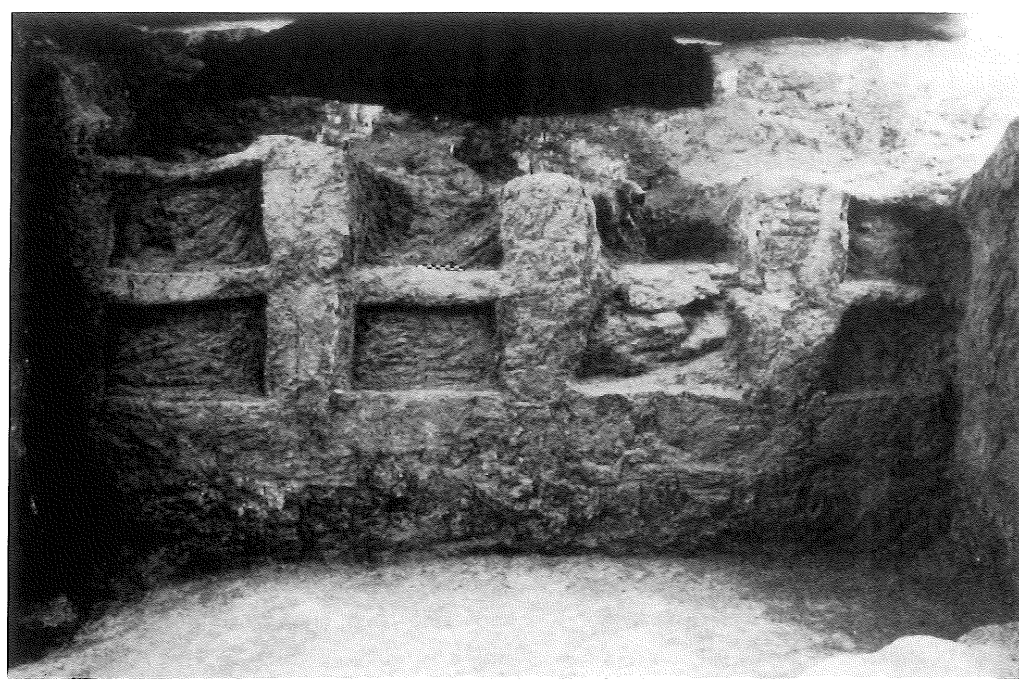

Fig. 2. De kamer waarin de bibliotheek was gehuisvest met de nissen (naar *Iraq* 49, 1987, pl. 47a).

‘Mijn vader, Ti’amat toonde zich machtiger dan ik,
 ik zocht haar te benaderen, maar mijn bezwering deerde haar niet.
 Haar kracht is enorm, zij boezemt grote vrees in;
 zij is almachtig, niemand kan tegen haar op.
 Haar strijdkreet werd niet minder, maar klonk luid tegen mij;
 ik werd bang van haar rumoer en keerde terug.
 Mijn vader, wanhoop niet, zend opnieuw iemand tegen haar;
 al is de kracht van een vrouw nog zo groot, die van een man kan zij niet
 evenaren.
 Verstrooi haar legers, verijdel haar plan,
 voordat zij op ons de hand legt!’

Literatuur

- (Anonym), „Sippar (Abu Habba)”, *Iraq* 49 (1987), 248-9.
 G. VAN DRIEL, „The British Museum ‘Sippar’ Collection: Babylonia 1882-1893”,
Zeitschrift für Assyriologie 79 (1989), 102-117.

- W. AL-JADIR, „Une bibliothèque et ses tablettes”, *Archéologia* (Dijon) 224 (1987), 18-27.
- D. VAN DER PLAS, B. BECKING, D. MEIJER (red.), *De schepping van de wereld, mythische voorstellingen in het oude nabije oosten* (Muiderberg 1990).
- F. N. H. AL-RAWI, „Tablets from the Sippar Library, I. The ‘Weidner Chronicle’: A Supposititious Royal Letter Concerning a Vision”, *Iraq* 52 (1990), 1-13.
- F. N. H. AL-RAWI, A. R. GEORGE, „Tablets from the Sippar Library, II. Tablet II of the Babylonian Creation Epic”, *Iraq* 52 (1990), 149-157.

2. Verdragen uit de oudbabylonische periode

Verdragen tussen koningen van verschillende staten zijn ons goed bekend uit de periode grofweg tussen de helft van het tweede en van het eerste millenium, dus ca. 1500 tot 500 v.Chr. Men denke aan de verdragen die de Hettitische koningen in de 14^e en 13^e eeuw sloten met vorsten van naburige staten, zoals bijv. met de farao van Egypte, maar ook met hun vele vazallen in Syrië en Anatolië. Men denke aan de verdragen die de Assyrische koningen sloten met hun vazallen (zoals het bekende verdrag dat Esarhaddon met zijn vazallen sloot ten gunste van zijn zoon Assurbanipal).

Tot voor kort waren ons, behoudens enkele fragmenten, geen verdragen overgeleverd uit de periode vóór het midden van het tweede millennium. Een nieuwe publicatie heeft echter onze kennis op dit gebied aanzienlijk verrijkt. Het gaat om de onlangs gepubliceerde bundel artikelen ter ere van de Franse assyrioloog P. GARELLI, getiteld *Marchands, diplomats et empereurs* (Parijs 1991), waarin niet minder dan drie verdragen zijn opgenomen. Al enkele jaren geleden had J.-M. DURAND een dergelijk verdrag gepubliceerd, een gesloten tussen Zimrilim van Mari en Hammurabi van Babylon tegen de Elamitische vorst Šiwapalarḫupak (in de 18^e eeuw v.Chr.). Nu is het aantal dan tot vier uitgebreid. Ik zal mij hier tot de verdragen uit de bundel beperken.

Het eerste verdrag, gepubliceerd door D. CHARPIN, regelt het bondgenootschap tussen de koningen Zimrilim van Mari en Ibalpi'el van Esjnunna (wederom 18^e eeuw v.Chr.). De tekst spreekt alleen over de plichten van Zimrilim, die Ibalpi'el steeds als 'vader' aanduidt en hem dus als meerdere erkent. Waarschijnlijk bestond er nog een tweede tekst, waarin de plichten van Ibalpi'el werden geregeld. Het schema van de tekst doet erg aan dat van andere verdragen denken: het aanroepen van verschillende goden die als getuigen worden aangevoerd, het opsommen der verplichtingen, bekrachtigd door een eed, en het afroepen van de straf der goden bij het niet nakomen van de verdragsbepalingen.

Een moeilijk probleem is de datering van het verdrag. CHARPIN komt tot

de conclusie dat dit verdrag gesloten moet zijn na enkele jaren van vijandschap tussen Mari en Esjnunna. Vóórdat deze vijandelijkheden losbarstten, gebruikte Zimrilim de hulp van Esjnunna om (aan het begin van zijn regering) de stad Mari te veroveren op zijn rivaal Jasmach-addu, de zoon van koning Sjamsji-Adad. In deze periode bood de koning van Esjnunna hem een verdrag aan, zoals blijkt uit een lange brief die ook in dit artikel is gepubliceerd. Zimrilim ging hier blijkens de kort erop volgende vijandelijkheden niet op in. Wanneer hij in het vervolg hulp nodig had, viel hij steeds terug op zijn in Aleppo zetelende bondgenoot Yarimlim. Dezelfde koning vroeg hij ook om raad in verband met het verdragsaanbod vanuit Esjnunna. De koning van Aleppo vond echter dat zijn eigen bijdrage aan Zimrilim volstond. Tussen Ibalpi'el en Zimrilim ontstonden zoals gezegd problemen, waarbij de troepen uit Esjnunna de stad Mari zelfs gevaarlijk dicht naderden. Toch is blijkens de nu gevonden tekst (en een aantal andere waaruit blijkt dat het in Esjnunna opgestelde verdrag inderdaad door Zimrilim geaccepteerd is) de vrede uiteindelijk getekend. De onderhandelingen die tot het tekenen van de vrede leidden waren langdurig en moeizaam, zoals we kunnen afleiden uit de correspondentie van de afgezant van Zimrilim, een zekere Isjchidagan. De reden tot het sluiten van het verdrag zal volgens CHARPIN de angst van Ibalpi'el voor het opkomende Babylon onder leiding van Hammurabi geweest zijn. Ongeveer vier jaar later valt dan de sluiting van een ander verdrag van Zimrilim, nu met Hammurabi, en moet men concluderen dat het verdrag met Esjnunna niet langer gold.

Toen Zimrilim zich aan het begin van zijn regering dus van de stad Mari meester maakte, had hij twee machtige burenen: Aleppo in het westen en Esjnunna in het oosten. De laatste werd geleidelijk in betekenis overvleugeld door het Babylon van Hammurabi, die uiteindelijk Zimrilim zou verslaan en zich van Mari meester zou maken.

Het tweede verdrag stamt uit Tell Leilan, een belangrijke ruïneheuvel waar sinds een aantal jaren onder leiding van de archeoloog H. Weiss opgravingen verricht worden. De heuvel herbergt de resten van de noord-mesopotamische stad Sjechna, onder koning Sjamsji-Adad bekend als Sjubat-Enlil, in het land Apum (zie ook de bijdrage van D.J.W. MEIJER in *Phoenix* 37,2). De tekst van het verdrag, gepubliceerd door J. EIDEM in dezelfde bundel, is slecht bewaard, maar de beide partners zijn gelukkig wel bekend. Het gaat om koning Till-Abnû van Sjechna enerzijds en de stad Assur anderzijds. In deze periode onderhielden Assyrische handelaars intensieve contacten met Anatolië (zie de bijdragen van K.R. VEENHOF in *Phoenix* 15 en 33) en op hun weg naar en van dit verre land moesten zij een

aantal stadstaten doortrekken met hun karavanen. Ook vestigden zij zich dikwijls in deze plaatsen in een zogenaamde *kārum*, een handelskwartier. De handel was aan allerlei regels gebonden, die met name door de lokale vorsten werden opgelegd. Zo moesten bijvoorbeeld door de Assyriërs heffingen betaald worden; daartegenover stond dan weer de belofte van bescherming door de lokale machthebber.

Assyriologen waren er al vanuit gegaan dat tussen steden en hun *kārum* verdragen werden gesloten, de nu gevonden tekst is echter het eerste tastbare voorbeeld van een dergelijk verdrag. Twee zaken vallen bij het lezen van het verdrag op: ten eerste is het geschreven in het Oud-Assyrisch en niet in het Oud-Babylonisch, zoals de andere teksten in Sjechna, en ten tweede is het verdrag gesloten met de *stad* Assur en niet met een koning. Het laatste sluit goed aan bij de politieke structuur van Assur die we kennen uit de 19^e eeuw v.Chr. Daar het verdrag dateert uit het midden van de 18^e eeuw, zou dit een aanwijzing kunnen zijn dat deze structuur ook toen nog ongewijzigd was.

De tekst van het verdrag is erg beschadigd. Blijkbaar lag het tablet op een schap of op een hogere verdieping en is het gebroken toen de constructie instortte. Toch heeft men nog een groot deel kunnen achterhalen. De tekst opent (net als het verdrag uit Mari) met het aanroepen van een aantal goden en gaat dan uitvoerig in op zaken als het eigendom der handelaars, verloren goederen, bescherming en diefstal, etc., met andere woorden, zaken die bij handel een belangrijke rol spelen.

Het gevonden verdrag staat in Sjechna/Sjubat-Enlil niet geheel op zichzelf. Er zijn nog minstens vier andere verdragen, die echter alle gesloten zijn tussen heersers van de stad en koningen van andere steden, geen 'handelsverdrag' dus zoals met de Assyrische handelaars.

Het derde en laatste verdrag dat ik hier wil noemen is dat tussen Zimrilim van Mari enerzijds en Atamrum van het noordmesopotamische Andarig anderzijds, in dezelfde bundel gepubliceerd door F. JOANNÈS. Het gaat in dit geval om een zogenaamd vazalverdrag, dat wil zeggen, een verdrag tussen een vorst en zijn vazal en niet tussen koningen van gelijke status. Atamrum heeft in zijn korte regering (slechts drie jaar) een verbluffende politieke activiteit ontwikkeld. Al kort na zijn aantreden begint hij onderhandelingen met Zimrilim die uiteindelijk leiden tot het hier gepubliceerde verdrag. Vrijwel tegelijkertijd echter was hij ook in onderhandeling met koning Isjme-Dagan van Ekallatum en Hammurabi van Babylon, en in elk van deze te sluiten verdragen zou Atamrum in de ander zijn meerdere erkennen. Tenslotte is het vazalverdrag met koning Hammurabi getekend en daarmee het verdrag met Zimrilim geannuleerd. Hammurabi stuurde zelfs een troepenmacht waarmee

Atamrum zich van de aanrukkende troepen uit Mari kon ontdoen. Zijn snelle dood heeft echter verhinderd dat hij plezier van zijn machinaties had.

Naast deze „loyaliteitsverdragen” heeft Atamrum ook nog verdragen met koningen van gelijke status gesloten en zelfs verdragen waarin hijzelf de meerdere van de andere verdragspartner was.

ANATOLIË

HET GEHEIM VAN DE SMID RECENTE OPGRAVINGEN IN DE HETTITISCHE HOOFDSTAD

Theo P. J. VAN DEN HOUT

Een stukje geschiedenis

Toen Hugo WINCKLER stierf op 13 april 1913 na vier campagnes in de ruïnes van de voormalige Hettitische hoofdstad Hattuša bij het Turkse dorpje *Boğazköy* (tegenwoordig *Boğazkale*), zo'n 200 kilometer ten oosten van Ankara, kwamen de opgravingen voor bijna twintig jaar stil te liggen. Kort daarop echter, terwijl de Eerste Wereldoorlog uitgevochten werd, „ontcijferde” in 1915 de Tsjech HROZNÝ het Hettitisch en legde een eerste generatie Hettitologen aan de hand van de duizenden door Winckler geborgen tabletten de basis voor wat we sindsdien de Hettitologie noemen: het vak dat de talen en kulturen van het voorchristelijke en preklassieke Anatolië bestudeert. Het zou tot 1931 duren voordat onder auspiciën van de Deutsche Orientgesellschaft opnieuw een team van archeologen en epigrafen naar Turkije toog om het werk voort te zetten. Afgezien van een onderbreking vanwege de Tweede Wereldoorlog duren diezelfde opgravingen tot op de dag van vandaag voort en het einde is nog niet in zicht.

Tot in de jaren '70 ging onder leiding van de archeoloog Kurt BITTEL de aandacht vooral uit naar wat men de „benedenstad” noemt. Deze vormt de oude kern van de residentie met de burcht *Büyükkale* en de grote dubbeltempel voor de Stormgod en de Zonnegodin. Met het aantreden van Peter NEVE als nieuwe opgravingsleider echter werd vanaf 1978 het accent verlegd naar de jongere en veel grotere, naar het zuiden toe uitdijende, „bovenstad”. Tot dan toe waren daarvan alleen de resten van de omwalling met de imposante Leeuwen-, Sfinx- en Koningspoort en de overblijfselen van nog vijf tempels blootgelegd. Sindsdien worden Hettitologen vrijwel ieder jaar „opgeschrikt” door verrassende, soms zelfs spektakulaire vondsten. Afgezien van nog eens ruim twintig tempels, een groot aantal nieuwe teksten en skulptuurresten traden aan het licht een uitvoerige Hurritisch-Hettitische bilingue, een groot, vijf kilo wegend bronzen tablet, een zegeldepot van ruim duizend bullae, een lange hieroglyfische inscriptie en twee nieuwe koningen¹.

„... of als jij streeft naat de heerschappij over Hatti”

Het was vooral koning Tudḫalija IV (ong. 1240-1220/1210 v.Chr.) die met

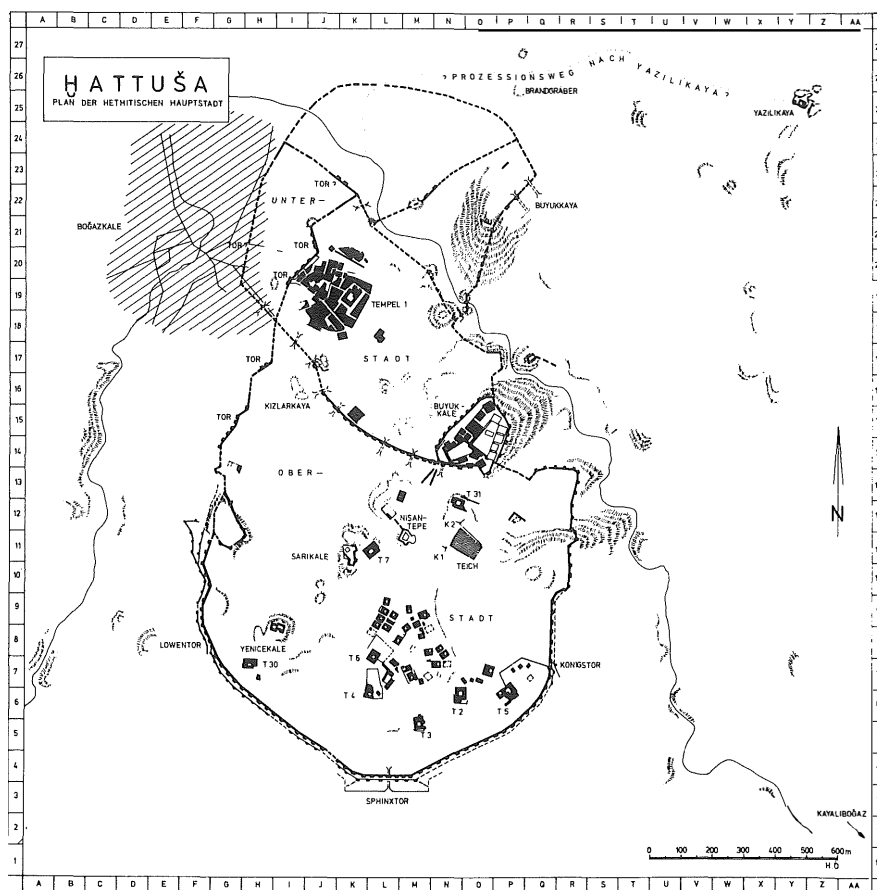

Fig. 1. Overzichtskaart van Hattuşa/Boğazköy met meest recente stand van opgravingen (uit *Archäologische Anzeiger* 1991, 304).

de aanleg van de bovenstad het totale oppervlak van Hattuşa bracht op bijna 2 km² (fig. 1). Met iedere campagne wordt duidelijker, dat aan deze stadsuitbreiding een helder plan ten grondslag lag: de al genoemde Leeuwen-, Sfinx- en Koningspoort en het zich steeds duidelijker afgetekende paleiscomplex rond *Nişantepe* omsluiten symmetrisch een religieus centrum met intussen zo'n dertig grotere en kleinere tempels. Langs de stadszijde van de muren loopt vanaf de Koningspoort in het oosten via de zuidelijke Sfinxpoort tot aan de Leeuwenpoort in het westen een geplaveide straat die processies vanuit de tempels slingerend in en uit de poorten weer terug de stad in bracht. Op 20 juli 1986 nu deed men daar bij restauratiewerkzaamheden een zeld-

zame vondst. Onder dit plaveisel op zo'n 35 meter van de Sfinxpoort verwijderd vonden arbeiders op een diepte van 30 cm een bronzen tablet (fig. 2). Tot dan toe kenden we slechts de vele tienduizenden kleitabletten. Die maken weliswaar melding van ijzeren, bronzen, zilveren en zelfs gouden documenten, maar gevonden waren die nog nooit. Dit exemplaar, geheel gaaf, weegt vijf kilo, meet 35 bij 23 cm en is ongeveer één cm dik. Boven aan de voorzijde zitten twee zorgvuldig gemaakte gaten waarin twee bronzen kettingen staken. De zegels die hier ooit aan bevestigd zaten zijn verdwenen. Het dokument behelst het verdrag van de al genoemde Grootkoning Tudḫalija met Kurunta, zijn vazal in de zuidelijke provincie van het Hettitische rijk, Tarḫuntašša. De relatie tussen beiden was niet eenvoudig: zij waren volle neven en hadden hun jeugd veelal samen doorgebracht. Kurunta's vader, de ten tijde van dit verdrag al lang gestorven koning Muwatalli, had hem namelijk aan zijn broer Ḫattušili, Tudḫalija's vader, permanent uitbesteed. Muwatalli had nog een andere, oudere zoon, Urḫitešub, en die volgde hem als koning op. Ḫattušili echter verjoeg na een aantal jaren die zoon en eiste de troon voor zichzelf op. Maar wie moest hem nu opvolgen? Zijn eigen zoon Tudḫalija, hoewel die als zoon van een usurpator eigenlijk geen rechten had? Of zijn aangenomen zoon Kurunta, die die rechten als zoon en broer van twee voormalige Grootkoningen wel had? Voorlopig stelde Ḫattušili hem tevreden door hem koning van Tarḫuntašša te maken en hem te benoemen tot zijn officiële rechterhand. Maar Tudḫalija hoefde niet lijdzaam toe te zien: hij bekleedde belangrijke militaire posities, die zijn vader vroeger ook vervuld had en werd op die manier langzaam en geruisloos klaargestoomd voor het koningschap. Toen hij dat uiteindelijk aanvaardde kon Kurunta waarschijnlijk weinig anders dan het accepteren. Hij bleef koning van Tarḫuntašša en sloot met de nieuwe koning, zijn vroegere kameraad, het verdrag dat nu voor ons ligt. Tudḫalija is daarin vrijgevig: Kurunta krijgt gebiedsuitbreiding, vrijstelling van belasting en andere privileges, en wordt slechts verplicht tot een minimale mobilisatie van troepen in tijden van gevaar. Toch was het kennelijk niet genoeg: in hetzelfde jaar waarin de vondst van het bronzen tablet gedaan werd, trof men namelijk in een van de tempels in diezelfde bovenstad een aantal zegelafdrukken aan waaronder twee met het opschrift „Kurunta Grootkoning”! (fig. 3) Daaruit kan slechts afgeleid worden, dat hij op een gegeven moment de macht gegrepen moet hebben. Lang zal dat niet geduurd hebben. Tudḫalija zou later de macht aan een eigen zoon overdragen en Kurunta's coup was kennelijk niet meer dan een intermezzo. Toch vonden volgens de archeoloog NEVE de omwentelingen niet zonder slag of stoot plaats: In de bovenstad zijn in de relatief korte tijd tussen koning Tudḫalija (vanaf ong. 1240) tot aan het eind van het Hettitische rijk (ong. 1180) twee

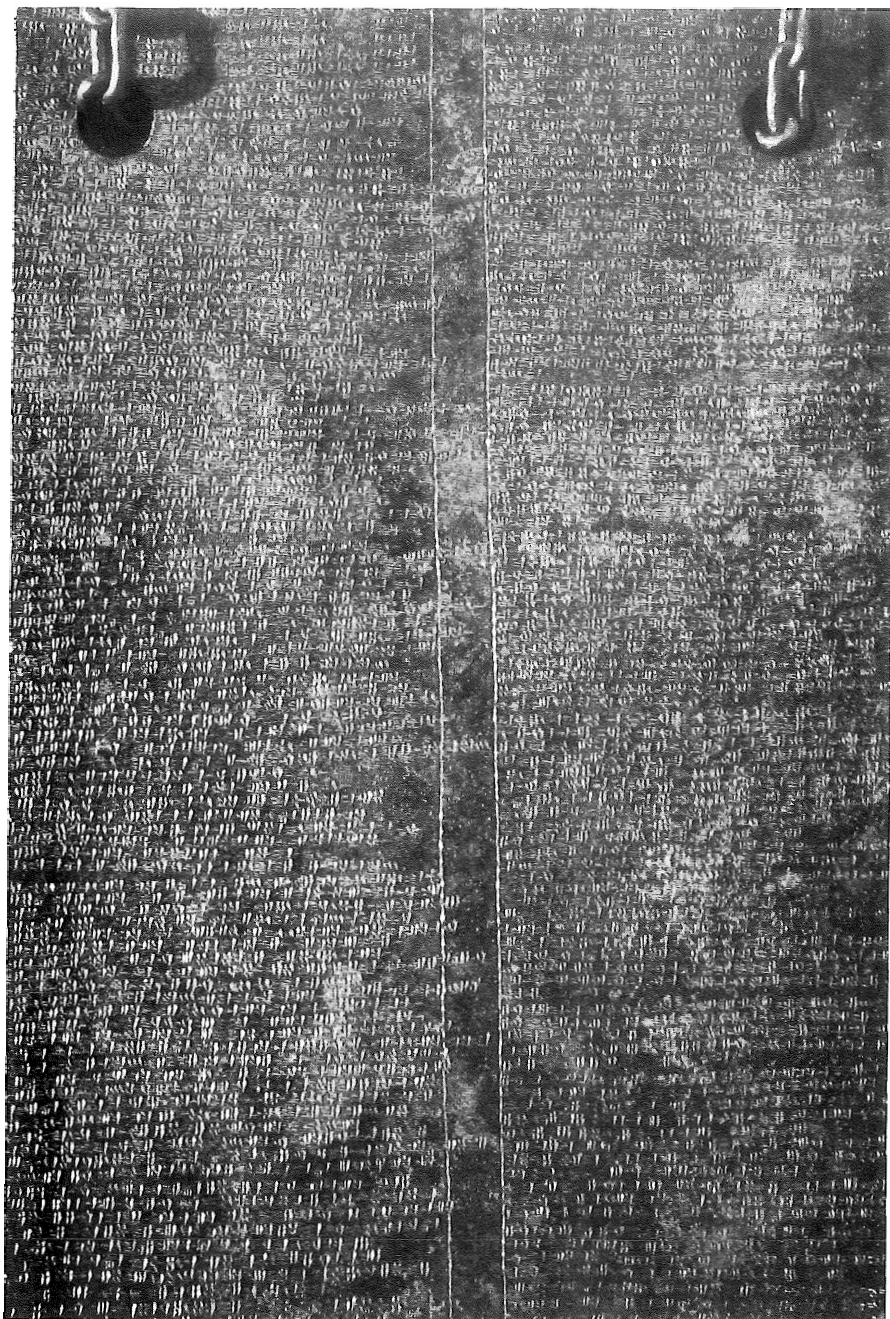

Fig. 2. Het bronzen tablet.

Fig. 3. Hiëroglifisch zegel van Kurunta zoals gevonden in tempels 2 en 3. De gevleugelde zonnescijf boven het hert met de voet (= Kurunta) en de titulatuur „Grootkoning, Labarna” aan weerszijden bewijzen zijn grootkoningsschap (uit: H. Otten, *Die Bronzetafel aus Boğazköy* (Wiesbaden 1989), p. 5).

brandlagen zichtbaar waarvan de laatste het einde van Ḫattuša markeert. De eerste brandlaag echter is volgens NEVE mogelijk het tastbare bewijs van de strijd tussen de twee neven.

Het is waarschijnlijk het opzettelijk willen uitwissen van de herinnering aan deze episode die het bronzen tablet ontdaan van zijn zegels onder het plaveisel deed belanden. De zegels waren die van de Stormgod van het Land Ḫatti en de Zonnegodin van de stad Arinna. Tot vernietiging van het tablet durfde men misschien niet over te gaan vanwege de vloek die volgens het verdragsformulier daarop rustte: „wie van dit verdrag ook maar één woord verandert, hem mogen deze eedgoden vernietigen!”. Eenzelfde vervloeking was Kurunta immers al ten deel gevallen, want zei het verdrag ook niet: „Als jij, Kurunta, deze bepalingen van het verdrag niet nakomt en de Majesteit inklusief zijn nageslacht niet steunt in hun heerschappij of als jijzelf streeft naar de heerschappij over Ḫatti, (...) mogen dan de eedgoden jou met je nageslacht vernietigen!”².

Het zegeldepot

De genoemde zegelafdrukken die aantoonde dat Kurunta, zij het kort, toch nog het Grootkoningschap bekleed had, vormden tesamen met ruim twintig andere zogenaamde bullae een heel bescheiden zegeldepot. Hoewel gevonden op de keldervloer van de meest zuidelijk gelegen tempel no. 3 van het hele complex, wijzen de vondstomstandigheden erop, dat ze ooit op een hoger niveau van de tempel bewaard werden. Hetzelfde geldt voor het grotere depot dat al in de eerste campagne onder Kurt BITTEL in 1931 op de citadel, *Büyükale*, werd blootgelegd³. Dit zegeldepot, duidelijk gescheiden

van andere archieven waarin men kleitabletten bewaarde, omvatte ruim 200 zegelafdrukken. Bijna de helft, zo'n 85 stuks, bestond uit koningszegels. Op basis daarvan is een goede datering van het materiaal mogelijk. Het blijkt, dat de oudste zegels van Šuppiluliuma I (1343-1322) zijn en de jongste van Tudḫaliya IV, de bouwheer van de bovenstad. Het depot bestrijkt dus een periode van ruim 100 jaar.

Deze bullae zijn meest kegelvormige kleiklonten van verschillend formaat waarin doorgaans één zegel afgedrukt is, terwijl aan de niet bezegelde zijde sporen zichtbaar zijn van het materiaal waaraan de bulla bevestigd was, bijvoorbeeld een koord, een leren riem, een stuk stof of een rieten mand. Het waarom van zulke depots is niet erg duidelijk. Sommigen denken dat de bullae bij wijze van reċus bewaard werden: wanneer de goederen waaraan ze gehecht waren hun eindbestemming bereikt of hun doel gediend hadden, dan werden ze als bewijs in het archief opgeslagen. Probleem daarbij is echter de verklaring waarom tussen de zegelklonten ook een aantal zogenaamde landschenkingsteksten gevonden werden. Dit is een zowel als genre als ook naar de uiterlijke vorm heel specifieke groep van oorkonden, waarin een koning een bepaald gebied aan iemand toewijst. De tabletten zijn kussenachtig gevormd met een sterke welving naar het midden en met in het centrum het koningszegel waaromheen de spijkertekst gedrapeerd staat. Tot nog toe stammen deze landdonaties uit de tijd van voor Šuppiluliuma I, wat impliceert dat ze sekundair uit de oude stad naar het jongere deel overgebracht moeten zijn. Ze vertonen in zoverre een overeenkomst met de bullae, dat ook deze dokumenten vaak gaten vertonen van koorden etc., waaraan weer zegels gezeten hebben. Alleen, deze zegels van oudere koningen worden nu juist niet in dit zegeldepot gevonden. BITTEL zelf zocht de verklaring in een andere richting. Het aantal van zo'n 200 bullae was te klein, zo meende hij, om als reċus over een periode van 150 jaar te kunnen gelden. Vergelijkbaar met de landschenkingsoorkonden dacht hij eerder aan zegelklonten, die ooit aan tabletten hadden vastgezet, alleen dan geen kleitabletten maar meer vergankelijke houten wastafeltjes, die na een brand geen sporen nagelaten zouden hebben. Ook dat hadden soortgelijke teksten kunnen zijn, die men dan als gesloten groep in een apart archief bewaarde. Dan is het in vergelijking met de lange periode lage aantal ook geen bezwaar meer.

Nu, bijna 60 jaar na het zegeldepot op *Büyükkale*, is hierin drastisch verandering gekomen. In de campagne van 1990 kwam in het noorden van de bovenstad, in het gedeelte dat in het Turks *Nişantepe* heet, een soortgelijk depot aan het licht met eenzelfde combinatie van bullae en oudhettitische landschenkingsteksten. Echter, het aantal alsmede de kwaliteit van de zegelafdrukken was verrassend: 1029 stuks. Naast zegels van ambtenaren en

schrijvers vertoont ook nu ongeveer de helft van de bullae (583) zegels van koningen. Verreweg het best vertegenwoordigd is Tudḫaliya IV et 162 afdrucken, met Urḫitešub/Muršili III als goede tweede met 145 exemplaren. Ook Kurunta „Grootkoning” is opnieuw vertegenwoordigd. Opvallend overigens was de vondst van één bulla met de afdrucken van twee verschillende koningszegels: een van Muwatalli en een van diens oudste zoon en opvolger Urḫitešub. Betekent dit een koregentschap of bediende de zoon zich nog even van zijn vaders zegel? Hoe het ook zij, met dit grote aantal lijkt enigszins aan BITTEL's belangrijkste bezwaar tegemoet gekomen. De huidige opgravings-leider NEVE zoekt het criterium voor bewaring dan ook meer in de aanwezigheid van de zegelafdruk: misschien werden alle zegels gescheiden van datgene waaraan ze bevestigd waren geweest en hier opgeslagen. Waar dit niet kon, zoals bij de landschenkingsoorkonden, omdat daar het zegel in het tablet zelf is afgedrukt, verdween het hele dokument in het archief⁴.

Nog een nieuwe koning

Dezelfde archieven uit de bovenstad voegen nog een nieuwe koning toe aan de Hettitische koningslijst. Al uit 1984 stamt de vondst van een landschenkingstekst, in tempel 8 met het zegel van een koning Muwatalli, en de andere namen in de tekst maken duidelijk dat hij niet de latere, 13^e eeuwse Muwatalli van de slag bij Qadeš kan zijn. Deze Muwatalli hoort thuis in de rij van koningen uit de late 15^e eeuw en ook temidden van de in 1990 gevonden oorkonden was er weer een exemplaar met zijn zegel. Zijn geval lijkt enigszins op dat van Kurunta, want helemaal onbekend was hij voordien niet: een al langer bekende tekst uit dezelfde periode sprak van een Muwatalli, die koning „Ḫuzzija gedood had”, terwijl een ander fragment hem als het „hoofd van de lijfwacht” beschreef. Andere hoogwaardigheidsbekleders uit de regering van Ḫuzzija blijken onder de jonge koning Muwatalli aan te blijven, zodat Ḫuzzija mogelijk het slachtoffer van een wijdvertakte paleis-intrige werd. Maar hoe weinig Muwatalli zelf zijn naasten kon vertrouwen blijkt wel uit het feit dat ook hij op dezelfde wijze aan zijn eind kwam. Weer een andere, bloedige tekst vertelt namelijk hoe een zekere Ḫimuili en Kantuzzili, die nu twee van zijn hoogste ambtenaren blijken te zijn geweest, hem vermoordden. Daarmee is weer een stukje gevonden uit de nog erg onvolledige puzzle van de intriges die het leven aan het hof van Ḫattuša gedurende een groot deel van de 16^e en 15^e eeuw lijken te hebben bepaald en die associaties opwekken met de verwikkelingen aan het Romeinse keizerlijke hof van de eerste eeuw na Christus. Het wachten is 'slechts' op een Hettitische Tacitus⁵.

Een nieuw paleis?

Het genoemde *Niṣantepe* is een betrekkelijk klein rotsplateau, dat in wezen deel uitmaakt van groter geheel dat weer een uitloper is van de grote burcht *Büyükkale* van de oude stad. Zijn naam, letterlijk „tekenrots” ontleent het aan een grote maar door verregaande verwerking vrijwel geheel onleesbaar geworden hiëroglifische inscriptie op een van de flanken. Deze inscriptie werd aangebracht door de laatste ons bekende Hettitische koning Šuppiluliuma II. De parallel, die het nieuwe zegeldepot op *Niṣantepe* biedt met het depot op *Büyükkale*, lijkt erop te wijzen, dat we hier met een „nieuw” paleis te doen hebben, dat wellicht als dependance of uitbreiding van het oude paleis op de burcht gold. Dat de twee complexen met elkaar te maken hebben blijkt ook uit de eveneens vorig jaar gevonden resten van twee tunnels of viadukten die met een breedte van resp. 6.5 en 7 à 8 m en een lengte van ongeveer 80 m de verbinding tussen beiden vormden (fig. 4). De twee viadukten zouden niet naast elkaar gebruikt zijn. De oudste van de twee dateert uit de tijd van Tudḫaliya IV, terwijl de andere in zijn jongste vorm waarschijnlijk aan Šuppiluliuma II toegeschreven moet worden. Aan het gebied rond *Niṣantepe* zal de komende jaren zeker veel aandacht besteed worden en de nodige verrassingen zijn nog te verwachten⁶.

Šuppiluliuma II

Zoals gezegd, is Šuppiluliuma II of Šuppilulijama, zoals hij zichzelf meestal noemde, de laatste ons bekende Grootkoning in Ḫattuša. Hij was de tweede zoon van Tudḫaliya IV, die eerst was opgevolgd door zijn oudste zoon, Arnuwanda. Die regeerde echter niet lang en liet bovendien geen kinderen na, zodat de troon aan diens jongere broer verviel. Wanneer precies is niet bekend, maar ergens tussen 1220 en 1210 lijkt niet onwaarschijnlijk. Omdat er niet veel teksten zijn, die met zekerheid aan hem toegeschreven kunnen worden, is er niet veel over hem bekend. De historisch meest informatieve tekst uit zijn regeringsperiode verhaalt van zijn suksessen in een zeeslag tegen de „vijanden van Alašija (= Cyprus)”. Meestal leest men hierin een konfrontatie met de beruchte Zeevolkeren, die een spoor van verwoesting achter zich lieten eer ze door Ramses III van Egypte tot staan gebracht werden. En hoewel de tekst in kwestie Šuppiluliuma II als succesvol afschildert, wordt zijn bewind toch geassocieerd met de ondergang van het Hettitische rijk. Helemaal terecht is dat misschien echter niet. Ook al vond de val van Ḫattuša plaats tijdens zijn regering, als de bronnen ons niet bedriegen, toch moet Šuppiluliuma II vrij lang geregeerd hebben. Zelfs als Tudḫaliya 40 jaar geregeerd zou hebben (wat erg lang lijkt), dan nog blijft er met de val

van Hattuša rond 1180 zo'n 20 jaar voor hem over. Het wekt dan ook geen verbazing, dat op grond van de archeologische ontdekkingen een positiever beeld van hem ontstaat, waaruit blijkt, dat hij, zoals Peter NEVE zegt, nauwelijks in bouwactiviteit onderdoet voor zijn vader Tudḫaliya IV. Niet alleen moet hij voor een groot deel verantwoordelijk zijn geweest voor de vermoedelijke paleisbouw op *Niṣantepe*, ook het pas in de laatste jaren blootgelegde complex rond de zogenaamde *Südburg* moet aan hem toegeschreven worden.

Deze *Südburg* ligt even ten oosten van *Niṣantepe*, slechts 100 m direct zuidelijk van *Büyükkale*, en dankt haar naam en burchtkarakter aan de muren met bastions en poort, die de Phrygiërs vanaf de zevende eeuw daar hadden aangelegd. Daarbij maakten zij dankbaar gebruik van een kunstmatig in Hittitische tijd opgeworpen 30 m brede aarden wal. Hoewel nog niet compleet uitgegraven, tekenen zich de contouren van het geheel al redelijk af (fig. 4). De wal beschreef waarschijnlijk een halve cirkel waarin aan de naar het westen gekeerde buitenkant op gelijke afstand van elkaar drie „kamers” waren gebouwd. Aan de binnenzijde van de halve cirkel strekt zich in zuidoostelijke richting een artificieel bassin uit van 65 × 92 m. De diepte bedraagt 2 m terwijl de tot nog toe uitgegraven rand met een hoek van 25° oploopt. Langs de noordelijke zijde van dit bassin loopt over de hele lengte een kanaaltje dat door de wal omhooglopend zijn vertrekpunt in de meest noordelijke van de drie genoemde kamers blijkt te hebben. Toen de wal en het bassin nog onder de Phrygische muurresten verscholen gingen, was het deze kamer („Kammer 2”), die in 1988 voor grote opwinding onder Hettitologen zorgde. Aanvankelijk heette het namelijk, dat het graf van Šuppiluliuma II gevonden was. De kamer in kwestie heeft de vorm van een bijna 4 m lange, 2 m brede en iets meer dan 3 m hoge gewelfde gang, waarvan een manshoog reliëf met de zonnegod (= grootkoning?) in goddelijke uitrusting het sluitstuk vormt (fig. 5-6). Aan de voet van dit reliëf bevindt zich een soort goot, die het begin van het genoemde kanaaltje vormt. Na rekonstruktie — de Phrygiërs hadden bij de bouw van hun *Südburg* vrijelijk gebruik gemaakt van grote blokken uit de Hettitische delen — bleek dat er langs de beide zijwanden van de kamer een hiërogllyphische inscriptie van ieder drie regels liep. Aan de linkerzijde hoorde bovendien een reliëf van Šuppiluliuma II als veldheer. De tekst is officieel nog niet tot in detail bekend, maar zoveel is duidelijk, dat net als waarschijnlijk in de *Niṣantepe*-inscriptie Šuppiluliuma II van militaire successen gewag maakt. Hij eindigt met de opmerking: „een offer bracht ik aan de goden (en) hier bouwde ik in dat jaar een ...”. Op de plaats van de puntjes geeft de inscriptie een combinatie van de drie tekens voor resp. God, Weg en Aarde. Uit verder onderzoek in

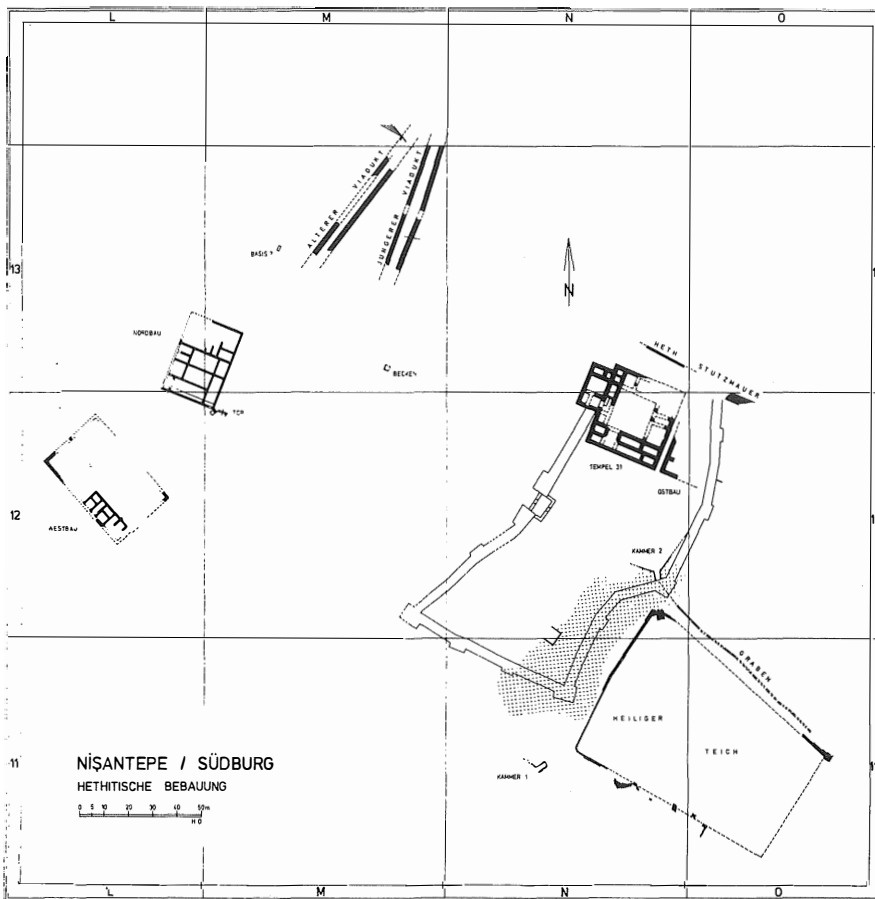

Fig. 4. Detailkaart van Nişantepe en Südburg met de beide tunnels (uit: Archäologische Anzeiger 1991, 315).

1989 achter de sluitsteen en in de kamer zelf bleek dat niets echt wees op een graf. De Britse hiërogllyphenspecialist David HAWKINS wees in mogelijk de juiste richting toen hij de drie tekens vergeleek met een zelfde spijkerschrift-kombinatie in Hettitische teksten. Daarvoor was als betekenis voorgesteld iets als „ondergrondse waterloop” of „bassin”. Toen HAWKINS dit voorstelde was het bassin nog niet gevonden en dacht hij aan een „(artificial) entrance to the underworld”, maar nu via het genoemde kanaaltje een directe verbinding met het aan de andere kant van de wal gelegen bassin blijkt te bestaan, moet dit idee mogelijk in de richting van het bassin worden bijgesteld. Hoe dan ook zal hier net als bij *Nişantepe* het archeologisch onderzoek de komende jaren

nog meer duidelijkheid brengen. Maar voor de filologen is de lange maar moeilijke hiëroglische tekst voorlopig al een uiterst welkome aanvulling op het nog bescheiden korpus van zulke teksten uit het tweede millennium⁷.

„Niet ben jij een beker”

Een van de grootste sensaties tenslotte van de opgravingen in Hattuša in de laatste jaren was wel de vondst van een grote Hurritisch-Hettitische bilingue in 1983 en 1985⁸. De kopieën van de ruim honderd grotere en kleinere fragmenten zijn inmiddels gepubliceerd, terwijl de bewerking waarschijnlijk niet lang op zich zal laten wachten. Zonder twijfel zal deze ontdekking van enorme invloed zijn op onze kennis van het tot nog toe moeilijk grijpbare Hurritisch. De langste tekst in deze noch Indo-europese noch Semitische taal is nog altijd de brief van de Hurritische koning Tušratta aan de Egyptische farao Amenophis III uit het archief van Tell el-Amarna. Hoewel dat geen bilingue is, zijn er in hetzelfde archief akkadische parallelbrieven gevonden die de interpretatie ervan vergemakkelijken. Naast een aantal lexikale lijsten, magisch-religieuze teksten en veel namenmateriaal uit steden als Alalah, Emar, Mari, Nuzu en Ugarit, komt het gros der Hurritische teksten uit de Hettitische hoofdstad. Ook hier zijn het naast wat mythologische fragmenten vooral weer duistere religieuze komposities die de boventoon voeren. Het bijzondere van de nieuwe bilingue is nu, dat het enerzijds een voor het Hurritisch geheel onverwacht literair genre vertegenwoordigt en anderzijds een oudere vorm van de taal noteert dan die tot nog toe bekend was⁹. De nu gevonden tabletten en fragmenten daarvan zijn vervaardigd rond 1400 v.Chr., maar zijn afschriften van een veel oudere kompositie. Volgens de verschillende kolofons noemden de schrijvers de kompositie zelf een „lied”, en wel „Het lied van de vrijlating”. Vrijlating en verzoening lijken namelijk het thema te zijn van de verschillende onderdelen waaruit de bilingue tekst is opgebouwd. Ten eerste is er een mythologisch deel. Hierin richt de onderwereldgodin Allani een groot feest aan voor haar hemelse kollega, de machtige Stormgod Tešub. Ook de vroegere godengeneraties, die het ooit in de theogonie hadden moeten afleggen tegen het nu heersende godengeslacht en sindsdien gekluisterd zaten in de onderwereld, zitten mee aan en geven zo gestalte aan het thema.

In een meer historisch getinte passage speelt de noord-Syrische stad Ebla een belangrijke rol. Aan de leider van Ebla wordt door een onbekende spreker als het ware een ultimatum gesteld, waarvan alweer een vrijlating de kern vormt. Hoewel nog niet zeker is om wier of wiens vrijlating het gaat, wordt duidelijk gemaakt, dat zonder vrijlating de stad „als een beker” kapotgeslagen zal worden. Door de bewerker van de tekst, Erich NEU, is al gewezen op de

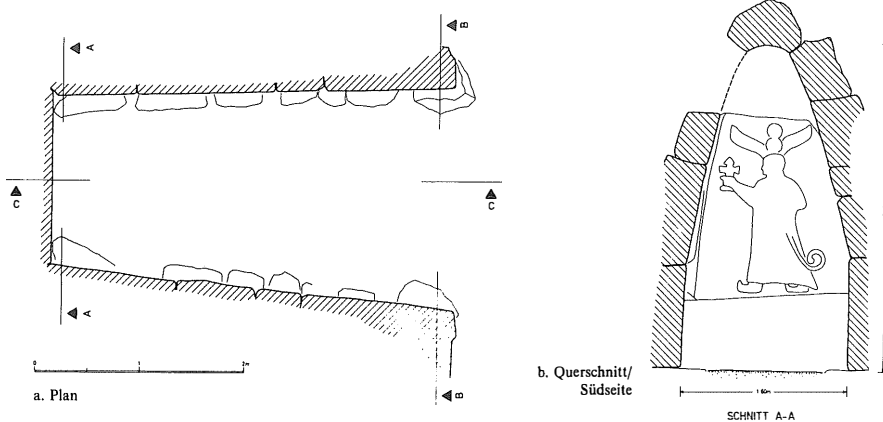

Fig. 5. Doorsnedes in voor- en bovenaanzicht van „Kammer 2” (uit: Archäologischer Anzeiger 1987, 282).

mogelijke parallellen met het joodse Jubeljaar, eens in de 50 jaar gevierd na 7 sabbatsjaren: naast het braak laten liggen van landbouwgronden en de kwijtschelding van schulden, was ook de vrijlating van slaven een van de belangrijkste elementen hiervan. In het oude Israël wilde men hiermee vooral tot uitdrukking brengen, dat uiteindelijk Jahweh heer en meester over elke vorm van bezit is.

Tenslotte voegt de bilingue een tot nog toe uit Hattuša niet of nauwelijks bekend genre aan de Hettitische en Hurritische literatuur toe: de zgn. wijsheidsliteratuur. Onder deze term verstaat men verzamelingen van spreekwoorden, zegswijzen, fabels, vergelijkingen en wat dies meer zij, waarin allerlei „volkswijsheden” zijn vastgelegd. In de bilingue zijn het ditmaal gelijkenissen, die het thema adstrueren. In één ervan keert de metafoer van de beker of kelk weer terug:

„Een smid schiep een kelk om trots op te zijn. Hij schiep hem, blies er leven in en voorzag hem van versieringen. Hij bracht incisies aan en liet hem schitteren tot in het kleinste detail. Echter, het domme koper begon zijn schepper naderhand verwensingen naar het hoofd te slingeren: ‘Moge de hand van mijn schepper afbreken! Moge zijn rechterarm verkommeren!’ Toen de smid dat hoorde, werd het hem triest te moede en hij sprak tot zichzelf: ‘Waarom verwenst het koper dat ik schiep mij naderhand?’ En de smid sprak een vloek uit over de kelk: ‘Treffen moge de Stormgod de kelk en zijn versieringen vernietigen. Laat de kelk maar in de goot belanden en de versieringen vallen in de rivier!’

Nu is het geen kelk maar een mens. De zoon, die tegen zijn vader in opstand is gekomen, heeft de jaren der volwassenheid bereikt, maar hij zal zijn vader niet meer zien, want de goden van zijn vader hebben hem vervloekt.”

Uit deze tekst blijkt, dat dit genre van zgn. „wijsheidsliteratuur” misschien

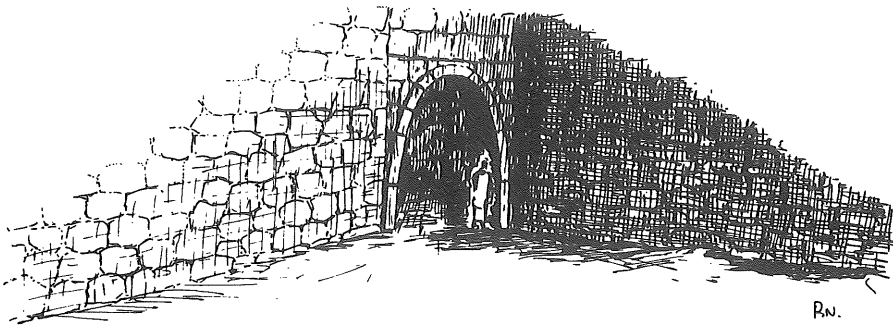

Fig. 6. Rekonstruktie van „Kammer 2” (uit: Archäologischer Anzeiger 1989, 331).

toch niet helemaal onbekend was voor de Hettieten. Een al uit de WINCKLER-opgravingen stammend maar pas enkele jaren geleden gepubliceerd oudhettitisch fragment sluit zich hier nu bij aan en valt als het ware op zijn plaats. Wanhopig probeert de vader zijn zoon nog tot inkeer te brengen:

„[Als een stad of de muur van een huis instort, dan zullen timmerlieden ze weer opbouw[en]. Als een beker [breekt, dan zullen] ‘zegelsnijders’ hem weer her[stellen en] hem weer als nieuw maken. [Als] de versieringen van een strijdswagen [afbr]eken, dan zal zijn bezitter ze weer [herstellen]. [Al]s een wilde stroom een wijngaard meesleu[rt, dan zal zijn bezi]tter de tuin opnieuw beplanten.

Maar jij bent geen stad, jij bent geen huismuur, dat timmerlieden jou weer even opbouwen. [Ni]et ben jij een beker, die de ‘zeg[elsnijders’ opni]euw vervaardigen, niet ben jij de versier[ingen van een strijdswagen, dat ze] jou weer even herstellen. Niet ben jij een tuin, dat ze jou weer even beplanten”¹⁰.

Het is al gezegd: deze bilingue tekst zal van enorm belang voor onze kennis van het Hurritisch zijn. Echter niet alleen voor de taal, maar ook om literaire en historische redenen is de vondst buitengewoon belangwekkend. Literair vanwege het onverwachte genre, en omdat het Hurritische origineel ook qua vorm een poëtische structuur lijkt te hebben. Historisch, omdat de passages waarin de stad Ebla genoemd wordt, waarschijnlijk een historische kern bevatten, die terugreikt tot circa 1800 v.Chr. De beloofde bewerking van de tekst door Erich NEU zal ongetwijfeld op een aantal van deze vragen ingaan en een nieuwe impuls aan het onderzoek naar taal en cultuur van de Hurriten geven. Wie weet zullen we met de nieuw verworven kennis ook in staat zijn de ”duistere” religieus-magische teksten uit Boğazköy beter te begrijpen, hoewel NEU al gewaarschuwd heeft voor al te groot optimisme op dit punt. Misschien blijft de inhoud daarvan voorlopig nog wel het „geheim van de smid”.

Fig. 7. Drie tabletten uit de Hurritisch-Hettitische bilingue met telkens in de linkerkolom het Hurritische origineel en in de rechterkolom de Hettitische vertaling. Merk op, dat de horizontale lijnen, waarmee de schrijver de tekst in paragrafen indeelt, in beide kolommen gelijklopen, en dat de vertaling rechts telkens langer is dan de grondtekst links.

¹ Een uitstekend overzicht van de geschiedenis van en opgravingen in Hattuša met veel fotomateriaal biedt K. BITTEL, *Hattuscha. Hauptstadt der Hethiter. Geschichte und Kultur einer altorientalischen Grossmacht* (DuMont Buchverlag, Köln 1983). Dit is een bewerking van de oorspronkelijke Amerikaanse uitgave *Hattusha. The Capital of the Hittites* (New York 1970). Nog sterker archeologisch georiënteerd, maar met veel verhelderende tekeningen is *Hattuscha Information* (Istanbul 1987; Archaeology and Art Publications, Ancient Anatolian Civilizations Series: 2) van Peter NEVE. De recente opgravingsresultaten, die het onderwerp van dit artikel zijn, worden op voorlopige wijze jaarlijks gepubliceerd door Peter NEVE in de *Archäologischer Anzeiger* (AA), een tijdschrift van het Deutsches Archäologisches Institut. Sommige van de hier besproken vondsten werden al kort signaleerd door D. J. W. MEIJER in *Phœnix* 37,2 (1991) 42-43.

² Voor een eerste signalering en bespreking van het bronzen tablet zie P. NEVE en H. OTTEN in AA 1987, 405-408 en 410-412. Een volledige uitgave met vertaling en foto's van het bronzen tablet is gepubliceerd door H. OTTEN in *Die Bronzetafel aus Boğazköy. Ein Staatsvertrag Tuthalijas IV.* (Wiesbaden 1988; Studien zu den Boğazköy-Texten, Beiheft 1).

³ Zie hierover het zeer leesbare artikel van K. BITTEL, „Bemerkungen zu dem auf Büyükkale (Boğazköy) entdeckten hethitischen Siegeldepot” in *Jahrbuch für kleinasiatische Forschung* 1 (1950-1951) 164-173.

⁴ Voor het zegeldepot zie de voorlopige publikatie door I. BAYBURTLUOĞLU en P. NEVE in AA 1991, 322-335.

⁵ Voor de twee Muwatalli-dokumenten zie H. OTTEN, *Das hethitische Königshaus im 15. Jahrhundert v.Chr. Zum Neufund einiger Landschenkungsurkunden in Boğazköy* (Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 123 (1986) So. 2), en AA 1991, 345-348.

⁶ Zie hiervoor P. NEVE, AA 1991, 302-325.

⁷ Voor de „kamer” zie P. NEVE, AA 1989, 316-332, en AA 1990, 279-286, voor de inscriptie zie H. OTTEN, AA 1989, 333-337 en vooral J. D. HAWKINS, AA 1990, 305-314.

⁸ Een uitstekend overzicht over de stand van de Hurritologie vlak voor de vondst van de hier besproken bilingue is gegeven door Ph. H. J. HOUWINK TEN CATE, „Hurriten en Hurrietisch” in *Phœnix* 27,1 (1981)[1982] 7-14.

⁹ De meeste informatie tot nog toe over deze belangwekkende tekst biedt E. NEU, *Das Hurritische: Eine altorientalische Sprache in neuem Licht* (Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz. Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1988, Nr. 3). De spijkerschriftkopieën zijn gepubliceerd door H. OTTEN en Chr. RÜSTER in *Keilschrifttexte aus Boghazköi, Heft XXXII* (Berlin 1990).

¹⁰ KUB LVII 30, 1-15, cf. Th. P. J. VAN DEN HOUT, *Bibliotheca Orientalis* 47 (1990) 425-426.

ISRAËL

M. FOLMER

Zilveren plaatjes met Oud Hebreeuwse inscriptie

In 1979 werden tijdens een opgraving van een graf op de Ketef Hinnom („de schouder van Hinnom”), een heuvelrug in Jeruzalem, twee zilveren rolletjes gevonden. Uitgerold bleek het om twee kleine zilveren plaatjes te gaan (resp. 9,7 cm bij 2,7 cm en 3,9 cm bij 1,1 cm), beide voorzien van een inscriptie. De opgraver van het grafveld op de Ketef Hinnom, G. Barkay, stelde vast dat het om een tekst in Oud Hebreeuws schrift ging en slaagde erin tweemaal de godsnaam YHWH te lezen. Voor het overgrote deel echter bleven de teksten onontcijferd. Tot de bekende paleografe Ada Yardeni uit Jeruzalem in 1986 van het Israel Museum de opdracht kreeg om de teksten te ontcijferen. Dankzij haar scherpe blik en grote deskundigheid is zij er in geslaagd om de uiterst moeilijk leesbare teksten te ontcijferen. Onlangs werden de teksten gepubliceerd (fig. 1).

Op grond van vergelijkingen met andere Oud Hebreeuwse inscripties stelde zij vast dat het Hebreeuwse schrift op de plaatjes aan het einde van de periode van de eerste tempel, te weten vroeg in de 6^e eeuw v.Chr., gedateerd moet worden. Bij verdere ontcijfering kwam de grote verrassing. Zij ontdekte namelijk dat de tekst op de beide plaatjes grote overeenkomst vertoont met de zgn. priesterzegen in het bijbelboek Numeri vi, 24-26. Dit betekent dat de tekst op de zilveren plaatjes de tot nog toe oudste tekst is met een bijna woordelijke parallel in de Hebreeuwse bijbeltekst! De vertaling van de priesterzegen in Numeri luidt als volgt (Willibrord-vertaling):

- vs. 22 Jahwe nu sprak tot Mozes:
- vs. 23 Zeg aan Aäron en zijn zonen: als gij de Israëlieten zegent, doe het dan met deze woorden:
- vs. 24 „Moge Jahwe u zegenen en u behouden!
- vs. 25 Moge Jahwe de glans van zijn gelaat over u spreiden en u genadig zijn
- vs. 26 Moge Jahwe zijn gelaat naar u keren en u vrede schenken!”

De gecursiveerde tekst in de vss. 24, 25 en 26 vinden we bijna woordelijk terug op de zilveren plaatjes, met uitzondering van „en (moge hij) u genadig zijn” (vs. 25) en „Moge Jahwe zijn gelaat naar u keren” (vs. 26). Op beide plaatjes komt deze tekst voor, overigens in een behoorlijk beschadigde vorm. Afgezien van deze tekst is op de plaatjes nog meer tekst leesbaar. De interpretatie hiervan is vooralsnog in belangrijke mate onduidelijk.

Over het gebruik van de zilveren plaatjes wordt door de specialisten hevig gespeculeerd. De priesterzegen uit Nu. vi komen we in later tijd namelijk nog

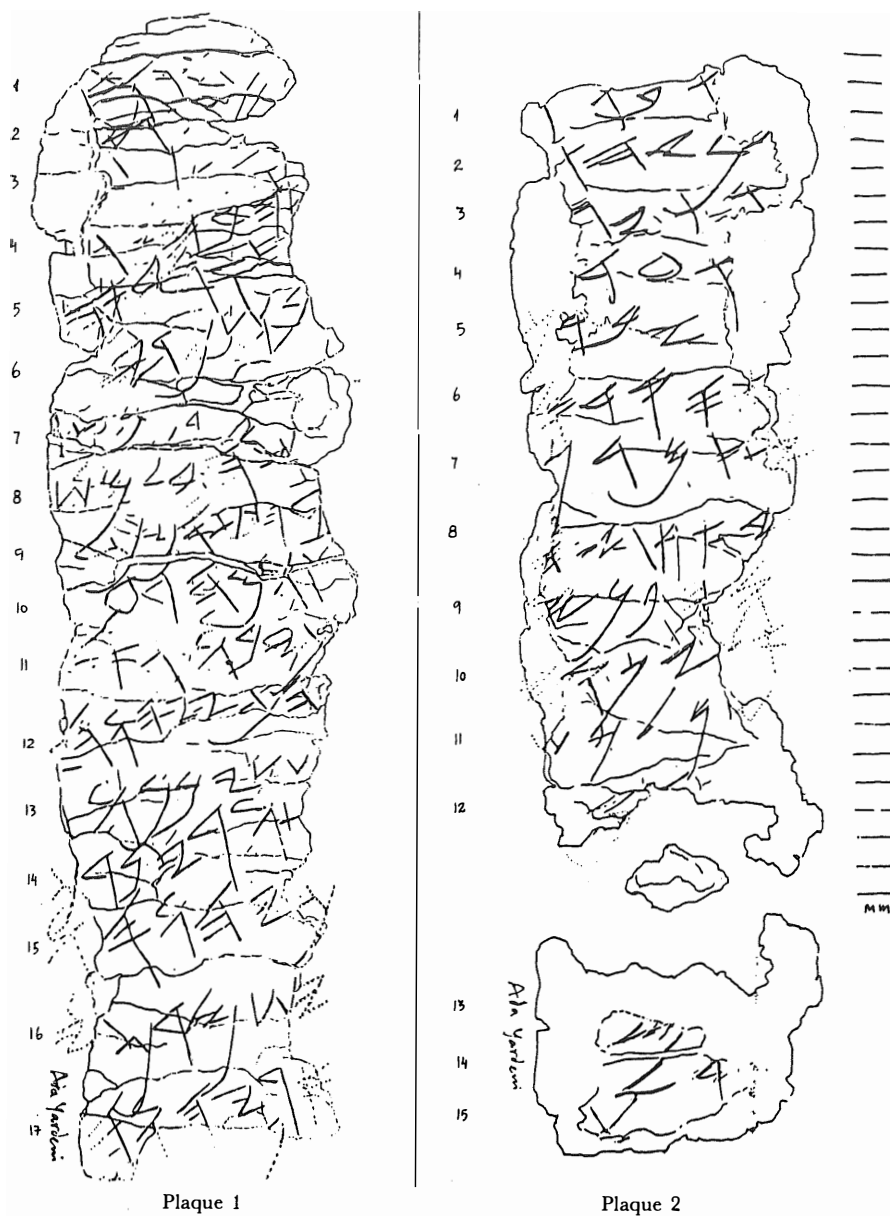

Fig. 1. Twee zilveren plaatjes met een Hebreeuwse inscriptie uit de 6^e eeuw v.Chr. (A. Yardeni, „Remarks on the Priestly Blessing on two Ancient Amulets from Jerusalem”, *Vetus Testamentum* 41 (1991), p. 179).

al eens tegen in magische teksten, met name op amuletten. Amuletten beschreven met een west Semitische tekst zijn bekend uit de 4^e-7^e eeuw van onze jaartelling. Deze zijn meestal vervaardigd van een metaalsoort, bijvoorbeeld goud of zilver. Ze zijn afkomstig uit diverse plaatsen in Palestina, Syrië en Klein Azië. De taal van de inscripties op deze amuletten is behalve Hebreeuws vaak ook Joods Aramees of Syrisch en het gebruikte schrift is meestal het Hebreeuwse schrift.

Algemeen wordt aangenomen dat deze amuletten de drager ervan moesten beschermen tegen het kwade of hem iets goeds moesten bezorgen. Het is mogelijk dat het gebruik van de zilveren plaatjes uit het graf op de Ketef Hinnom met het gebruik van amuletten in verband moet worden gebracht. Zeker is dit echter niet.

Literatuur

G. BARKAY, „The Divine Name Found in Jerusalem”, *Biblical Archaeology Review* 9/2 (1983), pp. 14-19.

Ada YARDENI, „Remarks on the Priestly Blessing on two Ancient Amulets from Jerusalem”, *Vetus Testamentum* 41 (1991), pp. 176-185.

Ivoren granaatappel met Oud Hebreeuwse inscriptie (fig. 2)

In 1979 liep de bekende franse epigraaf André Lemaire langs de antiquiteitenwinkeltjes in de oude stad van Jeruzalem op zoek naar zegels en zegelafdrukken uit de periode van de eerste tempel. Het is immers welbekend dat in de zoek regelmatig (illegaal gevonden) voorwerpen opduiken. Via een van zijn contacten daar kreeg hij een bijzonder voorwerp onder ogen: een granaatappel vervaardigd van het fijnste ivoor met een inscriptie in Oud Hebreeuws schrift. Hij herkende onmiddellijk de wetenschappelijke waarde van het voorwerp en maakte er een foto van. De granaatappel verdwijnt daarna spoorloos, tot in 1986 het Israel Museum het via een anonieme schenker onder beheer krijgt.

Lemaire publiceerde zijn bevindingen onder de volgende pakkende titel in de *Biblical Archaeology Review*: „Probable Head of Priestly Scepter from Solomon's Temple Surfaces in Jerusalem”. Deze titel nu behoeft enige toelichting.

Omdat er over de archeologische context van de granaatappel niets bekend was moest het voorwerp met andere middelen worden gedateerd. Op grond van het Hebreeuwse schrift en vergelijkingen met andere Oud Hebreeuwse inscripties heeft Lemaire de granaatappel gedateerd in het einde van de 8^e eeuw v.Chr.

In de afgeplatte onderkant van de granaatappel, die overigens slechts

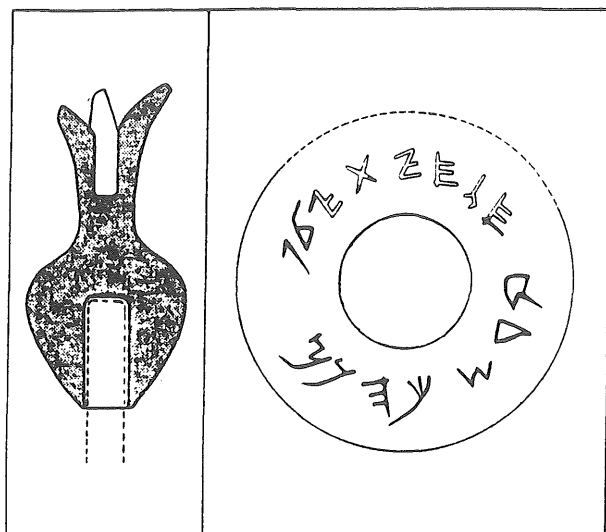

Fig. 2. Ivoren granaatappel met een Hebreeuwse inscriptie uit de 8^e eeuw v.Chr. De linker tekening toont een dwarsdoorsnede van de granaatappel. Rechts ziet U een tekening van de Hebreeuwse inscriptie op de „schouder” van de granaatappel. (A. Kempinski, „*h'mmm rymwn m'byt yhw'h'?*”, *Qadmoniot* 23 (1990), p. 126).

43 mm hoog is en een diameter van 21 mm heeft, zit een klein gaatje (6 mm doorsnede en 10 mm diep). Dit gaatje wijst erop dat de granaatappel ergens aan vast heeft gezeten, misschien als kop op een scepter of als ornament op een meubelstuk, bijvoorbeeld een troon. Granaatappels, als symbool voor de vruchtbaarheid, komen veel voor in de ornamentiek van het Oude Nabije Oosten, maar één gebruik in het bijzonder verdient enige aandacht. Op verschillende plaatsen namelijk zijn scepters gevonden die een kop hebben in de vorm van een granaatappel. Ik noem hier o.a. de twee ivoren scepters die in Lachish in een Kanaänitische tempel uit de 13e eeuw v.Chr. zijn gevonden en de nog niet zo lang geleden gevonden scepters in een graf uit de 13^e eeuw v.Chr. op Tel Nami (aan de kust bij Haifa). De twee laatstgenoemde scepters werden boven op een skelet aangetroffen. Het aardewerk uit dit graf nu wijst er mogelijk op dat het om een graf van een priester gaat. Als dat zo is, publicatie van het materiaal moet dit nog uitwijzen, dan kan het gebruik van dergelijke scepters gezocht worden in de cultus. De Hebreeuwse inscriptie wijst mogelijk eveneens op een verband tussen de granaatappel en de cultus. Lemaire las de tekst als volgt:

lbylt yhwjh qdš khnm en vertaalde: „Behorende aan de tempel van YHWH, heilig voor de priesters”.

Uit de vertaling blijkt dat de tekst van „de tempel (letterlijk 'het huis') van God” spreekt. De lezing van de godsnaam (*yhwh*) hoewel onzeker, is waarschijnlijk. Volgens sommige geleerden, waaronder Lemaire, kan deze mededeling, gezien de tijd waarin de tekst gedateerd wordt, eind 8^e eeuw, alleen naar de tempel in Jeruzalem verwijzen. De volgende stap, of liever gezegd sprong, die Lemaire maakt is de verschillende gegevens met elkaar te verbinden. Dit brengt hem tot de conclusie dat de granaatappel heeft behoord tot de scepter van de hogepriester in de tempel van Salomo te Jeruzalem. Iets meer voorzichtigheid was wel op zijn plaats geweest. Veel vragen blijven verstoken van een definitief antwoord. Zo bijvoorbeeld de volgende vragen: „Wat is de archeologische context van de granaatappel?”; „Heeft de granaatappel inderdaad op een scepter vastgezet?”; „Wat is de precieze lezing en vertaling van deze tekst?”; „Stond er alleen maar een tempel voor YHWH in Jeruzalem?”. Dit neemt niet weg dat de conclusie van Lemaire fascinerend is.

Literatuur

- A. LEMAIRE, „Probable Head of Priestly Scepter from Solomon's Temple Surfaces in Jerusalem”, *Biblical Archaeology Review* 1984/1, p. 24-29.
 Voor een andere interpretatie van de tekst zie:
 N. AVIGAD, „The Inscribed Pomegranate from the 'House of the Lord', *Biblical Archaeologist*, 1990/5, p. 157-166.

Romp van een boot uit de Romeinse tijd

In de jaren 1985 en 1986 werd Israël getroffen door een extreme droogte met het resultaat dat het waterpeil van het meer van Galilea (Kinneret) sterk zakte. In januari van 1986 ontdekten amateurarcheologen in de modder van het meer de sporen van een boot. Na enkele proefnemingen bleek het om een romp van een boot uit de oudheid te gaan, mogelijk uit de Romeinse tijd, hetgeen men kon vaststellen door de manier waarop de planken met elkaar verbonden zijn. Omdat verwacht werd dat het waterpeil spoedig weer zou gaan stijgen en uit vrees voor vernieling door nieuwsgierigen, besloot men tot een noodopgraving. Na elf dagen zwoegen had het met spoed opgetrommelde archeologische team o.l.v. Shelley Wachsmann een complete boot opgegraven, alleen de mast en het dek van het vaartuig ontbraken. Wachsmann's verslaggeving in de *Biblical Archaeology Review* beschrijft bloemrijk de problemen die men had om het hout voor onmiddellijke desintegratie te behoeden. De beste conservering gedurende het opgraven, besloot men, was om de boot constant nat te houden. Om de boot te kunnen vervoeren heeft men hem geheel verpakt in een laag van polyeruthaanschuim om het uit elkaar vallen ervan te voorkomen. Momenteel bevindt het vaartuig zich in een nabijgelegen

kibboets in een bad van water met een toevoeging van een synthetische was (polyethyleen glycol). Over een periode van zo'n zeven jaar moet deze was langzamerhand het hout doordringen. Dan pas kan de boot veilig opdrogen, is hij geconserveerd, kan hij nader bestudeerd worden en aan het publiek tentoon worden gesteld.

Door middel van de C 14 methode kon worden vastgesteld dat de oorspronkelijke vermoedens juist waren. Volgens de C 14 methode kan de boot gedateerd worden tussen de eerste eeuw v.Chr. en het einde van de eerste eeuw n.Chr. In de boot en directe omgeving ervan werd ook aardewerk gevonden dat in dezelfde periode gedateerd kan worden.

In Migdal, een plaats in de nabijheid van de vindplaats van de boot, heeft men een mozaïek gevonden met daarop afgebeeld een boot die grote overeenkomsten vertoont met de in Kinneret gevonden boot, bijvoorbeeld wat betreft de ronde achtersteven. Net als de opgegraven boot had de boot afgebeeld op het mozaïek plaats voor vier roeiers. Dit mozaïek wordt gedateerd in de eerste eeuw van onze jaartelling.

Men kan zich voorstellen dat de consternatie rondom deze vondst groot is. Velen hebben zich al afgevraagd of dit de boot zou kunnen zijn waarin Jezus met zijn discipelen op Kinneret heeft gevaren of dat de boot een rol heeft gespeeld in de joodse opstand tegen de Romeinen in de eerste eeuw n.Chr. Bij al deze speculaties is het verstandig om in de gaten te houden dat de archeologen het er voorlopig op houden dat deze boot is afgedankt en is achtergelaten, na ontdaan te zijn van de nog bruikbare delen, namelijk de mast en het dek.

Literatuur

Shelley WACHSMANN, „The Galilee Boat. 2000-Year-Old Hull Recovered Intact”, *Biblical Archaeology Review*, september 1988, p. 19-33.

BOEKENNIEUWS

Het oude Egypte

ROMER, John, *Graven voor de farao. Het dagelijks leven in Oud-Egypte tijdens de 19e en 20e dynastie* (Zutphen, Terra / Utrecht, Teleac, 1991; ISBN 90-6255-455-5 / 90-6533-248-0; Pr. Fl. 55).

Dit boek maakte deel uit van een pakket van een Teleac-cursus, die zomer 1991 op TV en radio is uitgezonden. Het is nu ook los verkrijgbaar in de boekhandel.

Het beschrijft de wederwaardigheden van de dorpsgemeenschap van Deir el-Medina op de westelijke oever van de Nijl tegenover Luxor. De arbeiders die de koningsgraven uitgegraven en gedecoreerd hebben, hadden daar hun woonplaats. Hun werk kunt U nog altijd bewonderen, wanneer U de graven in de Koningsvallei bezoekt.

Maar het was bepaald geen kunstenaarsdorp als Laren of Bergen. Kunstenaarschap is niet alleen een onbekend begrip in het Oude Egypte met zijn anonieme kunst, maar ook was er voor de graven wel meer nodig dan alleen maar beschildering. De vaak zeer lange graven moesten in de rots worden uitgehouwen, als in een mijn met kaarsen en in grote hitte. Het dorp wordt vaak een arbeidersdorp genoemd, maar dat is wel een wat misleidende term als die als indicatie van sociale en economische status genomen wordt. De bewoners hadden het goed, maar leefden wel in verband met hun zeer discrete taak afgezonderd in een dorp in de woestijn op de westoever, terwijl de woonstad aan de overkant bij Luxor en Karnak lag. Het dorp had bijvoorbeeld geen water, en had daarvoor en voor andere leveringen speciaal personeel met een lagere sociale status, dat ook niet in het dorp mocht wonen.

Het isolement in de woestijn heeft ervoor gezorgd dat we veel van het dorp en enkele opvallende bewoners ervan weten. Heel veel teksten geschreven op papyrus, kalksteensplinters en potscherven zijn bewaard gebleven. Ze bevatten allerlei informatie, waaruit we veel reconstrueren kunnen, en zelfs wel eens een scherp beeld krijgen van bepaalde personen. En dat uit een periode van ongeveer 1300 tot 1200 v. Chr.!

Er leefden schlemielen naast versierders, vromen naast grafrovers, ruziezoekers naast goedzakken. Ze woonden wel erg dicht op elkaar, en dat heeft allerlei botsingen over bezit, ezelhuur, machtsmisbruik, diefstal enz. opgeleverd. Hun rooster met feestdagen zag er zeer gunstig uit. Op zulke dagen konden de bewoners hun problemen voorleggen aan het orakel van de god, of kwam de plaatselijke rechtbank bijeen.

Er is over vrouwen in de oudheid veel minder bekend dan over mannen,

maar in Deir el-Medina is die verhouding veel gunstiger. We weten zelfs van stakingen en betrokkenheid bij het beroven van de graven van de farao's, die ze kort daarvoor zelf hadden gemaakt. Per slot van rekening hadden ze eerste-klas informatie.

Dit verstoort, gelukkig maar, het stereotiepe beeld van het Oude-Egypte als een diep religieuze cultuur. Zeker met angst in het hart voor de wraak der goden en doden zijn ze de koningsgraven binnengedrongen, kort na de begrafenis al, omdat het goud en andere kostbaarheden onweerstaanbaar lokten. Wat moeten ze een rijkdommen aangetroffen hebben, als we beseffen wat voor onvoorstelbare hoeveelheden er alleen al uit het graf van het totaal onbeduidende koninkje Toetanchamon, bovendien nog onverwacht jong gestorven, gekomen zijn.

Zelden kunnen we zo'n gedetailleerd beeld van het dagelijkse leven van gewone mensen uit een heel ver verleden krijgen als in dit boek geschilderd wordt.

Naast het apart besproken boek *Graven voor de farao* is onlangs in het Nederlands een reisgids voor Egypte van een Egyptoloog van eigen bodem verschenen: W.H. VAN HAARLEM, *Egypte* (Utrecht/Antwerpen, Uitgeverij Kosmos, 1991; = Kosmos-Reisgidsen; ISBN 90-125-1642-X). Af en toe treedt er een nieuwe hoogleraar aan, en daaraan danken we de volgende inaugurele rede: D. VAN DER PLAS, „... *Uw liefelijk aangezicht te aanschouwen ...*” *Over plaats en functie van de zintuigen in de cultus en volksvroomheid van het Oude Egypte* (Nijmegen, Katholieke Universiteit, 1989; = Opuscula Niliaca Noviomagensia, 2; ISBN 90-373-0033-2). Hierin wordt een aantal vragen aangaande de relatie van de mens tot god opgeworpen. Wie mochten de godheid zien? Bij welke gelegenheden en waar was de god te zien? Wat betekent het wanneer Egyptenaren van het „zien van de god” spreken? En tenslotte wat de wens om de god te zien voor de oude Egyptenaren inhield.

Over het moeilijke onderwerp van ethische principes en geesteshouding zijn drie studies van Duitsers verschenen, waarvan een opvallenderwijze in het Frans. J. ASSMANN, *Maât. L'Égypte pharaonique et l'idée de justice sociale* (Paris, Julliard, 1989; = Conférences, essais et leçons du Collège de France; ISBN 2-260-00671-X; FF 90) zet in een klein aantal hoofdstukken, elk op zich voordrachten in een cyclus aan het openbaar toegankelijke Collège de France in Parijs, diverse aspecten van het centrale begrip van de Egyptische cultuur, uiteen. Deze Ma'at is het universele ordeningsprincipe, dat harmonie, orde en gerechtigheid omvat. Dit gegeven is zeer uitgebreid uitgewerkt in J. ASSMANN, *Ma'at. Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Ägypten* (München, Verlag C.H. Beck, 1990; ISBN 3-406-346777; DM 68). De

schrijver is een van de leidende Egyptologen op het gebied van de godsdienst, en zo'n buitengewoon moeilijk onderwerp kan nauwelijks beter dan aan hem toevertrouwd zijn. Het is duidelijk geen gemakkelijke, maar wel fascinerende kost! Het voor de Egyptische cultuur zo kenmerkende „aspectivische denken”, dat te zien in de weergave van de werkelijkheid door de Egyptenaren, maar ook te constateren is op andere gebieden van de cultuur, is het onderwerp van E. BRUNNER-TRAUT, *Frühformen des Erkennens. Am Beispiel Altägyptens* (Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990; ISBN 3-534-08149-8; DM 59). Haar interesse voor dit onderwerp gaat al ver terug.

In Groot-Brittannië worden van oudsher veel boeken door specialisten voor het grote publiek geschreven, meestal over bekende onderwerpen. We volstaan hier met het noemen van de auteurs en de titels, omdat die voor zichzelf spreken. G. HART, *Egyptian Myths* (London, British Museum Publications, 1990; = *The Legendary Past*; ISBN 0-7141-2064-2; £ 6). Bij The Rubicon Press, London verschenen van de hand van M.V. SETON-WILLIAMS respectievelijk in 1988 en 1989 *Egyptian Legends and Stories* (ISBN 0-948695-13-7; £ 12) en *A Short History of Egypt* (ISBN 0-948695-12-9; £ 10). Ronduit prachtig is E. R. RUSSMANN, *Egyptian Sculpture. Cairo and Luxor* (London, British Museum Publications, 1990; ISBN 0-7141-0953-3; £ 25), dat 90 meesterwerken van sculptuur uit de musea in Kaïro en Luxor laat zien.

De aandacht voor de piramiden verflauwt nooit. Vele theorieën over de bouw zijn gelanceerd, en hier is er weer een van een oud-aannemer, die op een hele praktische en verfrissende wijze over de bouw denkt: P. HODGES, *How the Pyramids Were Built* (Shaftesbury, Element Books, 1989; ISBN 1-85230-127-9; £ 10). Tamelijk beknopt en zich beperkend tot de piramiden van Giza, na eerder veel uitgebreider over de piramiden geschreven te hebben, is R. STADELMANN, *Die grossen Pyramiden von Giza* (Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1990; ISBN 3-201-01480-X; OS 270). Een degelijke parel tussen de vele onzin die er verschijnt, van een uitstekende kenner van het onderwerp. Ook door een groot kenner is er nu een werk in het Engels over die andere koningsgraven in de Vallei der Koningen geschreven, met enkele verbeteringen op de oorspronkelijke Duitse versie. Het gaat hier om E. HORNUNG, *The Valley of the Kings. Horizon of Eternity* (New York, Timken Publishers, 1990; ISBN 0-943221-07-2; \$ 50), terecht nu ook voor een Engelstalig-georiënteerd publiek beschikbaar. Vele Nederlanders zijn bekend met de gecombineerde Brits-Nederlandse opgravingen in Saqqara, die zulke spectaculaire graven hebben opgeleverd. Vooral over die graven van de latere koning Horemheb, van de onder Toetanchamon en Horemheb zeer machtige Maya met zijn vrouw Merit, en van de zuster van Ramses II met haar echtgenoot schrijft G. T. MARTIN, *The Hidden Tombs of*

Memphis. New Discoveries from the Time of Tutankhamun and Ramesses the Great (London, Thames and Hudson, 1991; = *New Aspects of Antiquity*; ISBN 0-500-39026-6; £ 16). Soms wordt er nog wel eens een nagenoeg ongeplunderd graf gevonden, dit keer van een particulier in Saqqara. De ontdekking wordt als een spannend verhaal gebracht door A. ZIVIE, *Découverte à Saqqarah. Le vizir oublié* (Paris, Seuil, 1990; ISBN 2-02-012499-8; FF 390). Als we aan ongeschonden graven denken zegt iedereen gelijk „Toetanchamon!”. Tot dusver bestond er eigenlijk geen compleet overzicht dat alle aspecten behandelt, zoals de ontdekking en inhoud van het graf, en het leven, de familie en andere achtergronden van de koning zelf. Hierover is nu een zeer aanbevelenswaardig boek verschenen, met talloze verhelderende tekeningen en opsommingen: N. REEVES, *The Complete Tutankhamun. The King, the Tomb, the Royal Treasure* (London, Thames and Hudson, 1990; ISBN 0-500-05058-9; £ 20). Nog even in de Zuidelijke hoofdstad van het Oude Egypte blijvend, is een sterk verbeterde publicatie van de oorlogsreliefs van de vader van Ramses II vermeldenswaard. Deze vormen het uitgangspunt voor een vooral historische studie over de internationale situatie in het Oude Nabije Oosten van die tijd in W.J. MURNANE, *The Road to Kadesh. A Historical Interpretation of the Battle Reliefs of King Sety I at Karnak* (Chicago, The Oriental Institute of the University of Chicago, 1990; = *Studies in Ancient Oriental Civilisation*, 42; ISBN 0-918986-67-2).

Botanische studies raken steeds meer in de belangstelling. Onder de vele boeken die Lise Manniche produceert is er nu ook een over dat onderwerp. L. MANNICHE, *An Ancient Egyptian Herbal* (London, British Museum Publications, 1989; ISBN 0-7141-1704-8; Pr. £ 10) is gegoten in de vorm van een beschouwing vooraf over alle soorten gebruik en een klein botanisch woordenboek georganiseerd naar de Latijnse namen. De gewone namen in diverse talen zijn bijgevoegd, alsmede een analyserende tekening. Speciaal gewijd aan het plantaardige materiaal uit het graf van Toetanchamon is F.N. Hepper, *Pharaoh's Flowers. The Botanical Treasures of Tutankhamun* (London, HMSO, 1990; ISBN 0-11-250040-4; £ 10). De auteur is werkzaam bij de Royal Botanic Gardens te Kew. Het boek is ingedeeld in hoofdstukken die de diverse soorten verwerking behandelen. Steeds worden eerst de objecten beschreven, gevolgd door een behandeling van de gebruikte plantensoorten.

We eindigen dit overzicht met de vermelding van een inleiding in de Oud-Egyptische geneeskunst: J.W. ESTES, *The Medical Skills of Ancient Egypt* (Canton, Science History Publications/USA, 1989; ISBN 0-88135-093-1; \$ 11). In de serie Shire Egyptology als no. 11 tenslotte nog J.H. TAYLOR, *Egyptian Coffins* (Aylesbury, Shire Publications, 1989; ISBN 0-85263-977-5; £ 3.50).

L. ZONHOVEN

Rainer STADELMANN, *Die groszen Pyramiden von Giza* (Welt der Wunder — Wunder der Welt, Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1990, ISBN 3-201-01480-X; Pr. DM 39,50).

De grote Cheops-pyramide van Giza wordt beschouwd als een van de wereldwonderen en als zodanig heeft dit bouwwerk al eeuwen lang tot de verbeelding gesproken. Een verbeelding die op velerlei wijze is neergelegd in boeken en artikelen, en die in kleurige bewoordingen wordt doorverteld aan de toeristen in Egypte. Het gebrek aan feitelijk bewijsmateriaal prikkelt nu eenmaal de verbeeldingskracht. De media melden wel de sensationele vondsten („Sphinx blijkt veel ouder dan gedacht”), maar slechts zelden de stapsgewijze vorderingen van het wetenschappelijke onderzoek. Daardoor wordt het voor de belangstellende leek moeilijk om het kaf van het koren te scheiden. Eenieder, die de wetenschappelijk gefundeerde feiten rond het ontstaan en de functie van de pyramides wil kennen, kan ik dit boek van harte aanbevelen.

De auteur, Prof. Dr. Rainer STADELMANN, is directeur van het Deutsches Archäologisches Institut in Cairo. Hij voerde opgravingen uit in Luxor en Daschur en heeft talrijke wetenschappelijke publicaties over de geschiedenis en de bouwkunst van Egypte op zijn naam staan. In dit boek wordt de lezer, na een inleidend hoofdstuk over de geschiedenis van het pyramidenonderzoek, meegevoerd langs de oudste koninklijke begraafplaatsen uit de eerste en de tweede dynastie. De ontwikkeling van het koninklijke graf, via het mastabagraf en de trappenmastaba tot aan de trappenpyramide van Djoser in de derde dynastie wordt in het tweede hoofdstuk helder beschreven. Ruime aandacht wordt geschonken aan de maten en verhoudingen van onderdelen van grafcomplexen, evenals aan de traditie en de mogelijke betekenis van de aanleg van een noordgraf en een zuidgraf.

Het derde hoofdstuk bevat de kern van het boek: de Pyramidentijd en de grote pyramides van Giza. Politiek-religieuze motivaties lagen ten grondslag aan de keuze en planning van het aanlegterrein van de koninklijke begraafplaats, hetgeen met name onder Snofru duidelijk aan het licht komt. Deze koning liet drie grote en drie kleine pyramides oprichten. De bouwgeschiedenis en de grafkamersystemen hiervan worden uitvoerig besproken en toegelicht met overzichtstekeningen, plattegronden en dwarsdoorsneden. Daardoor geeft de auteur inzicht in de ontwikkeling van een bouwtraditie en de doorwerking van eenmaal opgedane ervaringskennis. Deze hebben, naast de overwegingen van politiek-religieuze aard, grote invloed uitgeoefend op de keuze van nieuwe bouwterreinen en bouwtechnieken.

De auteur beargumenteert dat de sfinx binnen het oorspronkelijke afgravingsterrein van Cheops' pyramide ligt en destijds gevormd werd uit een aan

de afgravingsrand overgebleven klomp, die al grotendeels de lichaamsvorm van een sfinx zou hebben gehad. Cheops zou opdracht hebben gegeven om zijn portret daaruit te vormen. De aanleg van de drie „graf”kamers in Cheops’ pyramide wordt een plaats in de traditie van grafinrichting en een cultische functie toegedicht, zoals overigens ook de zogenaamde „luchtkanalen”. De indeling van de pyramides en bouwterreinen van de zonen van Cheops en de aanleg en functie van hun dal- en dodentempels worden in het vervolg van dit hoofdstuk onder de loep genomen.

Korte hoofdstukken zijn hierna nog gewijd aan de thema’s kunst, religie, opvattingen over de dood en cultusgebruiken in de Pyramidentijd. Tot slot volgt een algemeen overzicht over de ontwikkeling en betekenis van de pyramides en de toegepaste bouwtechnieken.

Zonder afbreuk te doen aan de grootsheid van de bouwprestaties van die tijd: na dit boek is het niet meer nodig om de grote pyramides van Giza als op zich staande mystieke bouwonderen te beschouwen. Stadelmann vertelt het wetenschappelijk gefundeerd verhaal in een heldere taal, met veel overzichtelijke tekeningen en foto’s, en voegt een uitgebreide literatuurlijst toe.

A. LOOSE

Het oude Mesopotamië

Een klein aantal boeken wil ik hier kort de revue laten passeren. Het gaat om een nieuw boek over de Sumeriërs en enkele boeken die naast Mesopotamië ook andere oudoosterse beschavingen in hun onderzoek betrekken.

Van de hand van de archeologe Harriet CRAWFORD verscheen het ook voor leken zeer leesbare boek *Sumer and the Sumerians* (x + 183 pp., Cambridge University Press, 1991). Mevr. Crawford geeft in haar van veel illustraties voorziene boek een ruim overzicht van de Sumerische beschaving in het derde millennium v.Chr., zoals die via opgravingen en teksten tot ons gekomen is. Eerst geeft zij een overzicht van de geschiedenis van het onderzoek en een beknopte inleiding in de historie en de sociale structuur, om vervolgens uitvoerig stil te staan bij zaken als de spreiding van nederzettingen, stadsplanning en architectuur. Onder het hoofdstuk „Life, death and the meaning of the Universe” behandelt zij de grafgebruiken en gaat daarna in op de industrie en handel in het oude Sumer. Tenslotte bespreekt zij in een kort maar informatief hoofdstuk de ontwikkeling van het schrift en de beeldende kunst, de laatste bekend uit zegels, beelden en plaquettes.

Een viertal boeken houdt zich bezig met onderwerpen die niet alleen de wereld van het oude Mesopotamië raken maar ook andere beschavingen van het Oude Nabije Oosten en met name de wereld van het Oude Testament.

De eerste twee boeken houden zich bezig met een beroepsgroep die door de eeuwen heen van vitaal belang voor de oud-oosterse maatschappijen is geweest: de bode. Het gaat ten eerste om het boek *The Role of the Messenger and Message in the Ancient Near East* (Brown Judaic Studies 169, xx + 346 pp., Scholars Press, Atlanta, Georgia, 1989) van John T. GREENE. Na een kort hoofdstuk over de bode in het Oude Nabije Oosten (te kort naar het oordeel van schrijver dezes, en helaas niet altijd even nauwkeurig) gaat GREENE in op wat hem blijkbaar het meest boeit: de boodschap en met name de profetische boodschap. De titel van het boek is dan ook nogal misleidend, eigenlijk draait het allemaal om het Oude Testament, waarnaast de contemporaine beschavingen van Mesopotamië, Egypte, Ugarit, etc., slechts op anecdotische wijze worden vermeld.

Breder en beter gedocumenteerd is het iets eerder verschenen boek *The Messenger in the Ancient Semitic World* (Harvard Semitic Monographs 45, xvii + 269 pp., Scholars Press, Atlanta, Georgia, 1988) door Samuel A. Meier. De schrijver gaat systematisch te werk, dat wil zeggen, dat elk stadium van het overbrengen van de boodschap door de bode wordt besproken aan de hand van voorbeelden uit alle oudoosterse literaturen. Zo vindt men hoofdstukken over het instrueren van de bode, zijn wederwaardigheden op reis, zijn aankomst, het presenteren van de boodschap en tenslotte de verzorging van de bode en zijn terugkeer. Zoals Meier benadrukt, was de bode niet zozeer een figuur die een boodschap afleverde, maar iemand die over de nodige tact en diplomatiek inzicht moest beschikken, daar hij vaak als ambassadeur van zijn vorst optrad.

Het derde boek dat ik wil noemen is een verzameling studies over de Wijze in het Oude Nabije Oosten en met name in het oude Israël. De bundel heet *The Sage in Israel and the Ancient Near East* (xiv + 545 pp., Eisenbrauns, Winona Lake, 1990) en is uitgegeven door J. G. GAMMIE en L. G. PERDUE. In een aantal thematisch geordende studies geven specialisten hun bijdragen over dit interessante onderwerp. Het eerste hoofdstuk houdt zich bezig met de Wijze in het Oude Nabije Oosten met uitzondering van het Oude Testament, het tweede hoofdstuk bespreekt de „sociale locatie” en de functies van de Wijze, waarbij ook het oude Israël ter sprake komt. Hoofdstukken 3-5 houden zich uitvoerig bezig met de Wijze in het Oude Testament, waarbij eerst de zogenaamde „wijheidsliteratuur” per boek aan bod komt: Spreuken, Psalmen, Job en Prediker, en vervolgens de rest van het OT en de nabijbelse periode. Het laatste hoofdstuk (6) geeft enkele opstellen van meer beschouwende aard van de hand van de beide editoren. Speciale vermelding verdienen nog de twee bijdragen over de Wijze Vrouw in resp. Mesopotamië (door Rivka HARRIS) en Israël (door Claudia CAMP).

Het vierde en laatste boek houdt zich bezig met een voor iedereen bekend

onderwerp: de toren van Babel. Het gaat om *Weltreich und „eine Rede“, eine neue Deutung der sogenannten Turmbauernählung (Gen 11,1-9)* (Orbis Biblicus et Orientalis, 101, xvi + 629 pp., Universitätsverlag Freiburg Schweiz, Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen, 1990) van Christoph UEHLINGER. Hoewel deze omvangrijke studie zich in de eerste plaats met een thema uit het Oude Testament bezighoudt, betreft de schrijver uitvoerig de omliggende beschavingen bij zijn onderzoek. Vooral natuurlijk het oude Babylonië, waar de locatie van de „toren” gezocht moet worden. Eerst worden alle nabijbelse interpretaties ten tonele gevoerd: vertalingen in de Septuaginta, Peshitta, etc., verklaringen door joodse schriftgeleerden, tot zelfs reisverslagen uit de Middeleeuwen en later. Vervolgens gaat de schrijver in op de archeologische achtergrond van het Bijbelverhaal: de zgn. *ziggurats* in Mesopotamië, met name het Etemenanki in Babylon. In het tweede deel van zijn boek bespreekt UEHLINGER het thema van „één taal” dat in Genesis 11 zo’n belangrijke rol speelt. Ook hier verwijst hij uitvoerig naar parallellen in de Mesopotamische literatuur (hst. 9) en speciaal de koningsinscripties, waar regelmatig van „het spreken met één mond” (echter in de betekenis „samenzweren”, e.d.!) sprake is naast de vermelding van allerlei bouwactiviteiten. De schrijver speculeert dat het oorspronkelijke thema van de mislukte torenbouw stamt uit ca. 700, naar aanleiding van de niet voltooide bouw van de nieuwe Assyrische hoofdstad Dur-Sjarruken door koning Sargon II. Het verhaal zou daarna nog enkele malen bewerkt zijn en aan de tijd aangepast, eerst als satirisch verhaal over de stad Babylon en haar pretentieuze bouwwerken, om tenslotte, aldus de auteur, aan de oergeschiedenis gekoppeld te worden en als verklaring te dienen voor de grote verscheidenheid aan talen en volken in het grote Perzische rijk (Gen. 10 geeft de zgn volkerentafel). W. H. VAN SOLDT

Palestina en omgeving

In het Nederlandse taalgebied verschenen onlangs een drietal boeken waarop ik de lezer van Phœnix graag wil attenderen.

H. BLOK en M. STEINER, *De onderste steen boven. Opgravingen in Jeruzalem*, Kok (Kampen), 1991. ISBN 90-242-3170-1; prijs: fl. 37,50.

Voor de belangstellenden onder U is er nu een overzichtswerk van de archeologie van Jeruzalem verschenen. De auteurs van dit boek hebben hiermee een belangrijke leemte opgevuld. Op heldere en voor iedereen toegankelijke wijze worden de resultaten van ruim honderd jaar archeologisch veldwerk in Jeruzalem gepresenteerd.

De auteurs hebben zich hierbij wel een beperking gesteld: het boek behandelt op chronologische wijze de archeologie van Jeruzalem vanaf de oudste bewoningslaag van de stad, de Bronstijd (3100-1200 v.Chr.), tot en

met de Byzantijnse tijd (324-638 n.Chr.). De redenen voor deze beperking zijn duidelijk: het boek zou zijn handzame omvang verliezen en de periode na 638, het begin van de Islamisering van het Nabije Oosten, valt buiten de expertise van de beide auteurs.

In de inleiding wijzen de auteurs de lezer op de „reisgidsfunctie” van het boek. Om die reden zijn voornamelijk de voor het publiek nog zichtbare archeologische vondsten beschreven. Het boek wordt afgesloten met een hoofdstuk waarin wat praktische informatie over musea en andere archeologische bezienswaardigheden wordt gegeven aan de reiziger. Tot slot worden de lezer nog suggesties voor verdere lectuur aan de hand gedaan.

Het boek is rijk geïllustreerd met overzichtelijke plattegronden en tekeningen van archeologische vondsten. Daarnaast bevat het ook een aantal foto's (11), deels in kleur, deels in zwart-wit.

R. GONEN, *Bijbelse historische plaatsen*, Strenght's boeken (Naarden) 1991. Vertaling van *Biblical Holy Places*; ISBN 9060107004; prijs: fl. 49,50.

Met dit boek is een zeer uitgebreide gids in de handel verschenen die bedoeld is voor de in de bijbel geïnteresseerde reiziger. In het boek worden vele in de bijbel genoemde (historische) plaatsen beschreven. Veel van deze plaatsen bevinden zich natuurlijk in het hedendaagse Israël. Echter had de auteur haar beschrijving hiertoe beperkt gehouden dan was deze gids een onder de velen geworden. Het aardige van deze gids is dat ook bijbelse plaatsen worden beschreven die zich, in alfabetische volgorde, bevinden op Cyprus, in Egypte (Sinaï), Griekenland, Italië, Jordanië, op Malta, en in Syrië en Turkije.

De titel van het boek vind ik enigszins misleidend. In plaats van het woord „historische” had de vertaler er beter aan gedaan zich naar de engelse titel te voegen en het boek de titel „Bijbelse heilige plaatsen” mee te geven. Bij nadere bestudering van het boek blijkt namelijk, en dat wordt ook met zoveel woorden in de inleiding gezegd, dat het in veel gevallen uitsluitend gaat om plaatsen waar volgens de traditie een bepaalde gebeurtenis heeft plaatsgevonden, zonder dat daar in veel van de gevallen ook maar het minste archeologische bewijs voor kan worden geleverd. De zinsneden „Men gelooft dat dit de plaats is waar...” en „Volgens een legende is dit de plaats waar...” komt men dan ook vaak tegen in deze gids. Iedere beschrijving wordt vergezeld van relevante passages uit het Oude of Nieuwe Testament in Nederlandse vertaling.

De achterflap van het boek vermeldt dat het boek een compleet naslagwerk vormt van de plaatsen die in de bijbel worden genoemd. Dat dit feitelijk onjuist is en te hoog gegrepen kan men bijvoorbeeld demonstreren aan het

voorbeeld van Jordanië. In de gids worden alleen de berg Hor (de Jebel Haroen bij Petra) en de berg Nebo genoemd. Waarom missen we in een „complete” beschrijving dan bijvoorbeeld *Rabbat Ammon*, hoofdstad van de Ammonieten; de rivier de *Jabbok*, tegenwoordig de Zerqa geheten, de plaats waar Jacob zijn nachtelijke gevecht met de engel had; *Deir 'Alla*, volgens sommigen te identificeren met *Soekkot*, waar bovendien in een tekst uit de 8e eeuw v.Chr. de naam van de uit Numeri bekende ziener Bileam de zoon van Beor is opgedoken; *Dibon*, de vindplaats van de stèle van de Moabitische koning Mesha, die in Dibon zijn residentie had en in het boek Koningen genoemd wordt (II Kon. 3); *Madaba*, de vindplaats van de tot dusver oudste plattegrond van Jeruzalem (6e eeuw n.Chr.) en als plaats genoemd in o.a. het bijbelboek Numeri.

In het algemeen gesproken heb ik de indruk dat het zwaartepunt van deze gids meer op het terrein van het Nieuwe dan op dat van het Oude Testament ligt. Overigens wil deze kritiek beslist geen afbreuk doen aan de schat van informatie die het boek de lezer biedt. Het boek is uitgebreid geïllustreerd met kaarten, plattegronden en kleurenfoto's en in een uiterst handzaam formaat uitgevoerd.

P. A. AKKERMANS, *Archeologie van het Nabije Oosten*, De Bataafsche Leeuw, Amsterdam 1991; ISBN 90 6707 2664; prijs: fl. 27,50 / 550 F.

In samenwerking met het Rijksmuseum van Oudheden is uitgeverij de Bataafsche Leeuw een serie monografieën gestart over onderwerpen uit de Oudheid. De auteurs zijn allen als conservator verbonden aan het Rijksmuseum van Oudheden. De auteur van het deel *Archeologie van het Nabije Oosten*, dr. P. Akkermans, is conservator van de afdeling Nabije Oosten van het museum.

Het boek laat zich in hoofdzaak lezen als een gids voor de juweeltjes uit de eigen collectie van het museum. In 96 pagina's wordt daarmee een gebied bestreken dat zo groot is als het huidige Irak (Mesopotamië), Iran, Turkije (Anatolië), Syrië en Israël. Desalniettemin slaagt de auteur erin zijn lezerspubliek op boeiende wijze mee te nemen op reis door dit zo rijke cultuurgebied. De keuze van de objecten (en groepen van objecten) die worden beschreven, in totaal 39, zal binnen het beknopte bestek van het boek niet eenvoudig zijn geweest en moet als oorzaak van een aantal leemtes worden gezien. Zo heb ik bijvoorbeeld vergeefs naar een beschrijving van het Midden Bronstijd graf uit Jericho gezocht, een van de hoogtepunten uit de collectie.

Het boek bevat een historische inleiding die naar mijn smaak wat al te summier is, en is rijk geïllustreerd met prachtige foto's, grotendeels in kleur, gemaakt door de museumfotografen. Tot nog toe verschenen in deze serie

De Etruskische cultuur (R. Halbertsma), *Glas uit de Oudheid* (M. Brouwer) en het hier besproken boek.

M. L. FORMER

D. HOMÈS-FREDERICQ & J. B. HENNESSY (eds.) *Archaeology of Jordan*, II. *Field Reports, Surveys and Sites*. 2 delen. Uitgegeven in de serie Akkadica Supplementum, deel VII, Peeters, Leuven 1989. Prijs: BFr. 2950 voor leden, BFr. 3400 voor niet-leden.

Zowel in Israël als in Jordanië heeft het archeologisch werk de afgelopen twintig jaar zo'n grote vlucht genomen, dat het moeilijk is op de hoogte te blijven van wat er gebeurt. Het is daarom verheugend dat Denise Homès-FredERICQ van het Koninklijk Museum voor Kunst en Geschiedenis in Brussel en J. Basil Hennessy van de Universiteit van Sydney het initiatief hebben genomen een serie uit te brengen over de „Archaeology of Jordan”. Doel van de serie is het bijeenbrengen van zoveel mogelijk informatie over opgravingen, surveys en specialistische studies. De serie startte in 1986 met een deel „Bibliography and Gazetteer of Surveys and Sites”, waarop binnenkort een aanvulling verschijnt.

In 1989 is deel II, „Field Reports”, uitgekomen dat gegevens bevat over tientallen sites in Jordanië, alsmede over een aantal recente surveys.

De rapportages, geschreven door de opgravers zelf, bevatten informatie over de omgeving van de site, geschiedenis van het opgravingswerk, archeologische perioden waarvan resten aangetroffen zijn en de belangrijkste vondsten. Vermeld worden ook de plannen en mogelijkheden voor verder werk ter plekke, en de plaats waar het materiaal van de opgraving ligt opgeslagen. Een korte bibliografie met verwijzingen naar deel I sluit ieder stukje af.

Veel van deze informatie was nog niet eerder gepubliceerd. Het is een genot om zoveel gegevens over archeologisch werk in Jordanië zo handzaam bijeen te hebben. Dit werk laat zich enigszins vergelijken met de beroemde reeks „Encyclopedia of Excavations in the Holy Land”, maar is meer gericht op de wetenschapper dan op de geïnteresseerde leek en geeft ook informatie over zeer kleine sites en net begonnen opgravingen.

Niets dan lof voor dit initiatief.

Excavations and Surveys in Israel 1988/89, volumes 7-8. Uitgegeven door The Israel Antiquities Authority, 1990.

De redactie ontving ook een nieuw deel uit de serie *Excavations and Surveys in Israel*, de Engelse vertaling van *Hadashot Arkheologiyot*, de nieuwsbrief van het departement van Oudheden van Israël met verslagen van grote en kleine opgravingen en surveys. Zoals gebruikelijk biedt dit deel een enorme hoeveelheid informatie over recent werk in het land, vanaf het paleolithicum tot en met het nabije verleden.

Misschien wel het leukste onderzoek is een survey in Galilea van de plaatsen waarlangs het leger van Napoleon is getrokken op zijn veroveringstocht door Palestina in 1799. Doel van het onderzoek is de identificatie van plaatsen die beschreven zijn door Le Jonquier en afgebeeld staan op de topografische kaart van P. Jacotin. Als vondsten worden genoemd wapens, ammunitie en kledingstukken(!) uit de tijd van Napoleons campagne.

M. STEINER

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch
Genootschap Ex Oriente Lux”

- 14, 17, 18, 22, 26. B. H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-V* (1963-1989; 773 p., 81 fig.) f200.—
Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht), de bezieling en de vorming (kiem, kiemkrachten, lichaam). (Deel IV, 224 p., los f65.—; deel V, 179 p., los f65.—).
16. J. HOFTIJZER, *Religio Aramaica. Godsdiensstige verschijnselen in Aramese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f25.—
Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateërs van Palmyra en van Hatra.
19. J. ZANDEE, *‘The Teachings of Silvanus’ and Clement of Alexandria. A new document of Alexandrian Theology* (1977; 173 p.) f55.—
Een analyse van een tractaat behorende tot de tekstvondst van Nag Hammadi tegen de achtergrond van het gehelleniseerde Christendom van de 2e eeuw. Clemens en ‘Silvanus’ leveren bewijzen voor een synthese tussen christelijke theologie en filosofische en ethische voorstellingen van de laat-stoicijnse en middel-platonische filosofie.
20. R. BORGER, *Drei Klassizisten: Alma Tadema, Ebers, Vosmaer. Mit einer Bibliographie der Werke Alma Tadema’s* (1978; 54 p., 3 pl.) f30.—
Een schets van leven en werk van Lourens Alma Tadema, één van de meest succesvolle schilders uit het victoriaanse tijdperk, die de onderwerpen voor zijn (meer dan 400) schilderijen vooral vond in het oude Egypte en de klassieke oudheid.
23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) f45.—
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby’s heeft voorzien (bezweringen, amuletten).
25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) f70.—
De egyptische lijkst was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstken uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.
27. B. H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) f25.—
Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.